6

गादाचारी
पृष्ठ
600 से 800

Decem

CH

A.C

Price Rupee one.

Decem

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 264.

गादाधरी ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।
श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINTÂMAṆI.

By Gadádhara Bhattâchârya Chakravartin. With Text,
Edited by *Mahâmahopádhyáya Vindhyeśwarî Prasâda Dvivedin, Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.*
and Nyâyâchârya Vâmâcharana Bhattâchârya,
Professor of the same College, and
Nyâyachârya Śreeráma Śástri Bhándari,
BENARES.

FASCICULUS VIII–8.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY.
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
AGENTS: OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1919

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२६५

सम्भावनया न जन्यतायां धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वबाध इति भावः । विशेषाणां कार्यकारणभावग्रह इति । विशेषधर्मावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहाज्जायमानः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यत्वकारणत्वग्रह इत्यर्थः । सामान्यत एव । सामान्यधर्मावच्छेदेनैव । तम् । कार्यकारणभावम् । परिच्छिनत्ति । विषयीकरोतीत्यग्रिमेणान्वयः । एवकारेण विशेषधर्माणामवच्छेदकत्वावगाहित्वव्यवच्छेदः ।

ननु विरोधिशङ्कासत्त्वे सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येनापि कार्यकारणभावग्राहकसामग्री न सम्भवतीत्यत आह । तर्केणेति । उक्ततर्केणेत्यर्थः । तद्विरोधिशङ्कायाम् । तादृशकार्यकारणभावग्रहविरोधिन्यां सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावाभावशङ्कायाम् । अपनीतायाम् । निवर्तितायाम् । सत्यां जायमानः ।

नन्वेवं कस्यचित्सामान्यधर्मस्योपस्थितौ तदवान्तरधर्मावच्छेदेन क्वचिदपि कार्यकारणभावग्रहो न स्यादपि तु सामान्यधर्मावच्छेदेनैवेत्यादिशङ्कामपनिनीषुः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावग्राहकसामग्र्यास्तन्मात्रावच्छेदेन तद्ग्रहजननेऽपेक्षणीयान्तरमाह । सामान्यव्यभिचारानिर्णयेति । सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रकृतकार्यत्वाभावानिश्चयेत्यर्थः ।

एतेन वह्नित्वाद्यवच्छेदेन तृणादेः संयोगविभागादिविशेषसाधारणगुणत्वाद्यवच्छेदेन च कर्मादेर्जन्यताग्रहप्रसङ्गो वारितः । तृणादिकं विनापि वह्न्याद्युत्पत्तिदर्शनेन वह्नित्वादिसामानाधिकरण्येन तृणाद्यजन्यत्वानिश्चयात् प्रत्येकं तृणाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिषु यावद्वह्निषु अनुगतागुरुविशेषान्तरस्य जातिरूपस्य प्रागसिद्धेः । क्रियान्वयव्यरिकानुविधायिसंयोगविभागादिषु संयोगत्वादिना सङ्करप्रसङ्गेनानुगतजातेरसम्भवाच्च तत्र द्वितीयप्रयोजकसत्त्वमव्याहतमेवेति ध्येयम् । प्रकृते सामान्यधर्मधूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वस्य संशयसत्त्वान्निश्चयानुधावनम् । तस्य च बाधनिश्चयाभावरूपस्य कारणत्वेनैवोपयोगिता बोध्या ।

न च गन्धप्रागभावसामानाधिकरण्येन गन्धवत्त्वानिश्चयेऽपि तदवच्छेदेन गन्धात्यन्ताभावग्रहाद्धर्मितावच्छेदकांशेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामेव विशिष्टबुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधनिश्चयो विरोधी न तु स्वरूपसम्बन्धरूप-

तदवगाहिन्यामिति वह्नित्वादौ स्वरूपसम्बन्धरूपतृणादिजन्यतावच्छेदकत्वग्रहे कथं तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तृणाद्यजन्यत्वनिश्चयो विरोधीति वाच्यम् । अनुभवानुरोधेनान्यूनानतिप्रसक्तत्वनियतविलक्षणस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामपि बुद्धौ सामानाधिकरण्यावगाहिग्राह्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । गन्धप्रागभावादेस्त्ववच्छेदकत्वमन्यादृशमेव ।

कश्चित्तु व्यभिचारानिर्णयपदमवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहानिश्चयपरतया व्याकुरुते । तन्न । अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भाने तद्विरहनिश्चयस्याविरोधित्वात् ।

न च वह्नित्वादिधर्मिकावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वाभावानिश्चयपरमेव तदास्तामिति वाच्यम् । वह्नित्वाद्यवच्छेदेन जन्यतावगाहिनः स्वरूपतो वह्नित्वाद्यात्मकधर्मितावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य तादृशाभावग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेण वह्नित्वत्वाद्यविषयकतया तत्प्रतिबध्यत्वासम्भवात् । अनुगतागुरुविशेषान्तरानुपस्थितीति । यावत्सु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं गृहीतं तावत्साधारणस्य सामान्यधर्मापेक्षया ऽगुरोस्तन्न्यूनवृत्तिधर्मस्यानुपस्थितीत्यर्थः ।

एतेन विशिष्टानुभवत्वाद्युपस्थितिदशायां तद्व्यापकविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन विशेषणज्ञानादिजन्यताग्रहो निरस्तः । न हि तत्र स्मरणे व्यभिचारानिश्चयः सम्भवति, प्रत्यक्षस्येव स्मरणस्यापि निर्विकल्पकरूपस्य सम्भवात् । प्रकृते धूमनिष्ठतत्ताया यावत्सु वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वग्रहस्तावद्धूमान्यतमत्वस्य द्रव्यत्वादेश्चोपस्थितिसम्भवात्तदुपस्थितिसत्त्वेऽपि तद्ग्रहोपपत्तये विशेषणत्रयानुसरणम् । तादृशधर्मोपस्थितिसत्त्वे च न तदपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तिधर्मस्यावच्छेदकत्वग्रहः सम्भवति, सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वग्रहेऽवच्छेद्यजन्यतायास्तदधिकरणीभूताधिकदेशवृत्तित्वकल्पने गौरवं विशेषधर्मस्य तथात्वे तु तदकल्पनेन लाघवमिति प्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धादिति तादृशधर्मोपस्थितिविरहापेक्षा । एतादृशलाघवज्ञाने एव धर्मान्तरस्य न्यूनवृत्तित्वमुपयुज्यते इति तदभिहितम् । एवं धर्मान्तरस्य शरीरगौरवे तद्घटकनानावस्तुषु अवच्छेदकतायाः कल्पनीयतया गृहीतान्व-

व्यतिरेककार्यान्तरावृत्तित्वे च कार्यान्तरेऽन्यधर्मावच्छेदेन कार्यत्वान्तरस्य कल्पनीयतया नोक्तलाघवावकाश इत्यतोऽनुगतत्वागुरुशरीरत्वेऽपि तादृशलाघवज्ञाने उपयुज्येते इति ध्येयम् ।

लाघवप्रतिसन्धानेति । तत्तद्धूमत्वतत्तद्वह्नित्वादीनां कार्यकारणभावावच्छेदकत्वे नानाकार्यकारणभावकल्पने गौरवं धूमत्ववह्नित्वयोस्तदवच्छेदकत्वे पुनस्तदैक्येन लाघवमित्यादिप्रतिसन्धानेत्यर्थः । ईदृशं च प्रतिसन्धानं एवकारलभ्यविशेषधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावाग्रहे उपयुज्यते । आदिपदात् समनियतधर्मान्तरापेक्षया गौरवप्रतिसन्धानाभावपरिग्रहः, तेन धूमत्वाद्यपेक्षया गुरुणा धूमत्वादिसमनियतधूमत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिरूपेण वह्न्यादिजन्यत्वग्रहनिरासः ।

ननु सामान्यधर्मसामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयव्यतिरेकग्रहस्य सामान्यव्यभिचारानिर्णयादिसहकारेण सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावग्राहकत्वमसिद्धमित्यत आह । प्रामाणिकौ चेति । अनुभवसिद्धावेवेत्यर्थः तथैव । सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्यकारणभावग्राहकतयैव । अन्वव्यतिरेकाविति । विशेषाणामिति शेषः । ननूक्तजन्यत्वाभावशङ्कारूपप्रतिबन्धकसत्त्वान्नोक्तसामग्रीतः सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावग्रहः सम्भवतीत्यत आह । फलबलेनेति । अनुभवसिद्धफलान्यथानुपपत्त्येर्थः । लाघवज्ञानादिशून्याया इति । कस्यचिद् धूमस्य वाह्नयजन्यत्वे धूमत्वापेक्षया गुरुशरीरः कश्चन धर्मो नानाविशेषधर्मा वा जन्यतावच्छेदकाः स्युरिति गौरवम् । धूमत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्वे च न तथेति लाघवमित्यादिलाघवज्ञानाद्यभावविशिष्टाया इत्यर्थः । आदिपदाद्विशेषदर्शनपरिग्रहः । सामान्यव्यभिचारशङ्कायाः । धूमत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यजन्यत्वशङ्कायाः । प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादिजन्यत्वग्रहे इत्यादिः ।

न चैवं लाघवज्ञानसत्त्वे ग्राह्याभावनिश्चयदशायामपि प्रत्यक्षनिश्चयापत्तिः, संशयविपरीतनिश्चयसाधारणविपरीतज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तस्य प्रतिबन्धकत्वान्तराभावादिति वाच्यम् । विपरीतनिश्चयानन्तरं संशयादिवारणाय संशयादिसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विपरीतनिश्चयत्वेन स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताकल्प-

नस्यावश्यकतया तत्र च लाघवज्ञानाद्यभाववैशिष्ट्यानिवेशात् तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनोक्तापत्त्यनवकाशात् । भ्रमोत्तरं विशेषदर्शने जातेऽपि भ्रमनाशानन्तरमेव प्रत्यक्षनिश्चयोपगमेन निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षनिश्चयभेदानिवेशात् । इदं च प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामभ्युपेत्याभिहितम् । स्वमते तु विशेषदर्शनवल्लाघवज्ञानस्यापि विपरीतकोटिभाननिवर्तकत्वेन निश्चयोपयोगिता बोध्या ।

इदमत्रावधेयम् । यत्रोपदर्शिततर्कावतारपूर्वमेव धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काजनकसाधारणधर्मदर्शनात्मकदोषादिसमवधानं दैववशाद्भवति तत्र तादृशशङ्काविरहप्रयोजकस्य दुर्लभतया धूमत्वावच्छेदेनापाद्यव्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितर्को नावतरितुमीष्टे इति तादृशस्थलाभिप्रायकोऽयं सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्यताग्रहोपायप्रयासः । यत्र च तर्कात् पूर्वं दोषादिविरहात्तादृशशङ्कानुदयस्तत्र धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयात्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणापादकवत्ताज्ञानसहितात्सामानाधिकरण्यमात्रेणापत्तिः सुलभेति तत एव सामान्यकार्यकारणभावः सुग्रहः । तदभिप्रायेणैव क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यतीत्याकारिकाया अंशत इष्टापत्तिशङ्कायास्तर्कविरोधित्वाभिधानसङ्गतिः । अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तौ तादृशशङ्काया अविरोधित्वात्तदसङ्गतमापद्येत । न चैवमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्योपादानपदार्थस्य तादृशशङ्काविरोधित्वाभिधानमसङ्गतमेव, तादृशशङ्काविरोधिनोऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहस्याशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपादानपदेनान्वयव्यतिरेकग्रहवत् शङ्काविरहप्रयोजककारणान्तराभावस्यापि विवक्षितत्वादिति सर्वं समञ्जसम् ।

वस्तुतस्तु क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यतीति शङ्कापि धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितजन्यत्वकोटिविषयिण्येव । पूर्वशङ्कायां स्वाव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नवह्न्यभाववन्मात्रोत्पत्तिकत्वं द्वितीयायां च मात्रार्थानन्तर्भावेण तादृशाभाववदुत्पत्तिकत्वं कोटिरित्यत एव शङ्कयोर्भेदसम्भवादिति ।

उपाध्यायास्तु सत्यप्यन्वयव्यतिरेकदर्शनेऽतीतानागतधूमे व-

ह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्कासम्भवान्न धूमत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्वनिश्चयः सम्भवतीति न सामानाधिकरण्येनापादकशङ्काविरोधिनी सामानाधिकरण्येनापत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयमुपपाद्य सामानाधिकरण्येनापत्तिमुपपादयितुं प्रकारान्तरेण तादृशशङ्काविरहमुपपादितवन्तः । तत्र च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य पक्षविशेषणत्वे धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयेऽपि नोक्ततर्काच्छुद्धधूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वशङ्कानिरासः सम्भवति शुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकतर्कस्यैव तन्निवर्तकत्वादिति प्रयासवैयर्थ्यमतस्तदभ्युपगतमपि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्यापादकविशेषणत्वमुपेक्ष्यापाद्यप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणनिवेशेन वह्निसमवहितजन्यादिपदस्य वह्निजन्यादिपरतया च तदेव मतं परिष्कृत्य दर्शयति । अपरे त्विति ।

(दी०) अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वेन जन्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरेक एव आपादनीयः । तच्चोक्तन्यायेन तादृशवह्नियुक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् वह्निविरहेऽपि निरतिशयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च तथाविधाद् धूमानुत्पाददर्शनेनैवायोगात् तादृशस्यैव कचिद्वह्निं कचिच्चेतरदासाद्य जनकत्वसम्भावनायाश्च(१) कचिद् धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावधृतस्य वह्निविरहस्यैव तथाविधसमूहसत्त्वे धूमानुत्पत्तिसामान्यं प्रति लाघवात् प्रयोजकत्वानिर्णयेनापनयान्मनसैव सुग्रहम् । वह्नेः, वह्निसमवहितस्योपादानम् । अत्र च नियमव्यवच्छेद्यस्य च वह्न्यसमवहितानुपादानस्य प्रयोजके तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वह्निसमवहितोपादानस्य वा प्रयोजके तत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्येत्यन्वयः ।

---

(१) जनकत्वस्य सम्भावनायाश्चेत्यपि पाठो व्याख्यानुरोधात् ।

तथा च धूमत्वावच्छेदेन निश्चितस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरेको धूमत्वसामानाधिकरण्येनापादनीय इत्यर्थः । तथा चोक्तप्रयासमन्तरेणैव तादृशतर्काद् धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वं सुनिश्चेयमिति भावः, न तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वेनेत्यन्वयाद् धूमत्वावच्छेदेन निश्चितेन वह्न्यजन्यत्वेनापादनीय इति, धूमत्वावच्छिन्नस्यापादनीय इति अन्वयेन वा धूमत्वावच्छेदेनापादनीय इत्यर्थः, तद्धर्मावच्छेदेनापत्तेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रविषयकापादकसंशयाविरोधितायाः प्राग् व्यवस्थापनेन तादृशापत्तेरकिञ्चित्करत्वात् । जन्यत्वविशिष्टस्येति । तेनाजन्ये न व्यभिचार इति भावः । नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय वह्निसमवहिताजन्यपदस्य वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वार्थकता नाभ्युपेया, अपि तु जन्यत्वमेव प्राग्वत्पारिभाषिकं निर्वचनीयमित्येतत्सूचयितुं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य यथाश्रुतत्वमभिहितम् । अग्रेतनस्य तज्जत्यस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वपरामर्शकतामाविष्कर्तुं तदत्र विशेष्यविधया प्रवेशितम्, विशेषणविशेष्यभावविपर्यये क्षतिविरहात् ।

विरोधिशङ्कानिराकरणप्रकारं प्रदर्शयन् धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयस्य सुघटतामाह । तच्चेति । मनसैव सुग्रहमित्यनेनान्वयः । मनसैवेत्यस्य उपनयसहकृतेनेत्यादिः । एतावता वह्न्यसमवहितजन्यत्वसामान्याभावस्यायोग्यपिशाचादिजन्यत्वप्रतियोगिकतया प्रत्यक्षासम्भव इति सार्वभौमाभिहितदूषणमुद्धृतम् । उक्तन्यायेनेति । हुताशनरासभादीत्याद्युक्तप्रणाल्येत्यर्थः । वह्नियुक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण धूमोत्पादकसामग्र्यां वह्निसमवधाननियतत्वरूपवह्निसमवहितत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासादिति धूमसामग्रीत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितत्वशङ्काया अनुत्पादादित्यर्थः । तथा च तादृशशङ्काधीनाया धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितसामग्रीकत्वशङ्काया अनवकाशात्तदवच्छेदेन तादृशसामग्रीकान्यत्वनिश्चयात् स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्स्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्वशङ्कानिवृत्तौ तादृशप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयः सम्भवतीति भावः ।

ननु तथापि धूमसामग्रीत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यसमवहित-

त्वशङ्कासम्भवात्तद्धीना धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यसमवहितसामग्रीकत्वशङ्का स्यादेवेति कथं धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयः ? न चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नसमूहे धूमोत्पादकसामग्रीत्वस्यान्वयव्यतिरेकेण निश्चयदशायां तादृशसमूहस्य वह्न्यसमवहितस्य धूमोत्पादकत्वसंशयात् धूमोत्पादकसामग्रीत्वरूपेण वह्न्यसमवहितत्वसंशयो भविष्यति स च वह्निविरहे तथाविधाद् धूमानुत्पाददर्शनेन वह्न्यसमवहिततादृशसमूहे धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनिश्चयादेव निवर्तते इत्युपाध्यायोक्तं सम्यगिति वाच्यम् । क्वचिद्वह्निं विना तथाविधसमूहाद् धूमानुत्पाददर्शनेऽपि वह्निसमवहितादिव क्वचित्सहकार्यन्तरसमवहितात्तादृशसमूहाद् धूमो भविष्यतीति शङ्कानपायेन तादृशसमूहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनिश्चयस्य दुर्निश्चेयत्वादित्याशङ्क्य वह्न्यसमवहिततादृशसमूहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनिश्चयस्य सम्पादके इतरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वाभावस्य इतरापेक्षया तथात्वाभावस्य च मिलित्वा धूमोत्पादकत्वसामान्याभावव्याप्यस्य निश्चये विरोधिन्याः शङ्काया निवृत्तिप्रकारमाह । वह्निविरहेऽपीति । तादृशसमूहस्येत्यनेनान्वितम् । वह्न्यसमवहिततादृशसमूहस्येत्यर्थः । निरतिशयस्यैव धूमजनकत्वसन्देहस्यायोगादित्यन्वयः । अतिशयः । सहकार्यन्तरसमवधानरूपो विशेषः । तथा च सहकार्यन्तराघटिततादृशसमूहे धूमोत्पत्तिप्रयोजकतायाः सन्देहस्यानुदयादिति पर्यवसितार्थः । तथाविधात् । वह्न्यसमवहिततादृशसमूहात् । धूमानुत्पाददर्शनेनेति । तथाविधसमूहे धूमानुत्पादाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वस्य दर्शनेनेत्यर्थः । तस्येतरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वव्यावर्तकत्वादिति भावः । तादृशस्यैव । इन्धनादिसमूहस्यैव । आसाद्य । सहकारीकृत्य । जनकत्वस्य । उत्पत्तिप्रयोजकत्वस्य । इतरघटिततादृशसमूहे धूमोत्पादकत्वस्येति यावत् । क्त्वार्थस्य जनधात्वर्थेऽन्वयो न तु सम्भावनायामिति स्फुटीकर्तुमसमासेन लिखनम् । सम्भावनाया अपनयादित्यन्वयः । क्वचिदिति । यत्र वह्निं विना इन्धनादिसमूहाद्धूमानुत्पादो दृष्टस्तत्रेत्यर्थः । अवधृतस्य । निश्चितस्य । एतेन वह्निविरहस्य तादृशसमूहकालीनधूमानुत्पादप्रयोजकत्वं फलितमितरविरहस्य च तथात्वम-

क्लृप्तमिति तदकल्पनरूपं लाघवबीजं स्फुटीकृतम् ।

वह्निविरहस्यैवेत्यादि । तादृशसमवधानानन्तरं धूमसामान्यानुत्पादस्य वह्नित्वावच्छिन्नविरहमात्रप्रयोज्यत्वनिर्णयेनेत्यर्थः । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानुत्पादे तदवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकतत्तदिन्धनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि प्रयोजकत्वात् सामान्यपदोपादानम् । इत्थं चेतरसहकारेण धूमोत्पादकताया व्यावर्तकस्येतराप्रयोज्यस्वसमवधानकालीनधूमानुत्पादकत्वदर्शनान्नोक्तशङ्का शङ्कास्पदमपीति भावः ।

अत्र तदुपादानपदेन वह्निसमवहितमात्रोपादानं विवक्षणीयम्, तच्च तदा वह्निसमवहितपरामर्शकत्वे एव सम्भवति तदर्थं वह्नेरुपादानमित्यत्र वह्निपदं वह्निसमवहितपरतया व्याचष्टे । वह्नेरिति । उपादानं नियमतः कथं कुर्यादिति मूलं वह्निसमवहितानिरूपितनियमार्थकान्नियमशब्दाद्विशेषणे तृतीयार्थकतसिल्प्रत्ययेन वह्निसमवहितनियतकृतिमान् कथं भवेदित्यर्थकम् । नियतत्वं विषयताविशेषसम्बन्धेन व्याप्यत्वं वह्निसमवहितेतरविषयकत्वस्याभावरूपम् ।

ननु तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यत्रोपादानपदमेतन्मतेऽपि करणव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयोजकपरं प्रवृत्तेः शङ्कायामविरोधित्वात्, तथापि चासङ्गतिः, वह्निसमवहितोपादाने वह्निसमवहितजन्यत्वज्ञानस्यैव वह्निसमवहितात्मकोपाये धूमरूपफलजनकत्वावगाहनेन जनकत्वात्,तथा च वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काविरोधित्वानुपपत्तिः। तत्समवहितजन्यत्वतदसमवहितजन्यत्वयोरविरोधादित्याशङ्कामपनेतुं तदुपादानपदं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयपरतया व्याचष्टे । अत्र चेति । नियमव्यवच्छेद्यस्येति । तस्यैव वह्निसमवहितस्यैव उपादानं यस्मादिति लुप्तपदबहुव्रीहेराश्रयणीयतया एवकारलभ्यव्यवच्छेदरूपस्येत्यर्थः । वह्न्यसमवहितानुपादानस्य । वह्न्यसमवहितगोचरधूमार्थिप्रवृत्त्यभावस्य । प्रयोजक इति । तादृशप्रवृत्तिजनकवह्न्यसमवहितधर्मिकधूमजनकताग्रहं विघटय्य निर्वाहक इत्यर्थः । तदजन्यत्वग्रहे । धूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने । वह्न्यसमवहितधर्मिकधूमानुत्पादकत्वनिश्चये इति यावत् । एतेन वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्कानिवृत्तिस्तर्ककारणवह्न्यसमवहिताजन्यत्वानिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु साक्षादेव तर्के, तादृशशङ्कानिवृत्तिश्च यदि तादृशनिश्चयमपेक्षते तदा-

ऽन्योन्याश्रयः, एवं तच्चोक्तन्यायेनेत्यादावन्यस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वाभिधानात्सन्दर्भविरोधश्चेति दूषणमनवकाशं वेदितव्यम् । तर्ककारणीभूते धूमधर्मिकवह्न्यसमवहितसामग्रीकान्यत्वनिश्चये ऽपेक्षितायां शङ्कानिवृत्तौ ततोऽन्यस्यैव वह्न्यसमवहितधर्मिकधूमसामग्रीत्वविरहनिश्चयस्यापेक्षितत्वाभिधानात् । प्रागप्येतन्निश्चयस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वमभिहितमिति सन्दर्भविरोधविरहाच्च ।

एवकारान्तर्भावमन्तरेणापि विवक्षितार्थलाभस्सम्भवतीत्याह । परम्परयेति । कारणतानिश्चायकतर्कसम्पादनद्वारेत्यर्थः । तत्र । निरुक्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने ।

एतन्मतमालम्ब्य मिश्राभ्युपगतमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य शङ्कानिवर्तकत्वमाक्षेप्तुमुपन्यस्यति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य ज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति । तन्न । यादृच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नियतस्य च उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य । यत्क्षणे वह्निस्तदग्रिमक्षणे उत्पन्नत्वे सति उत्पन्नत्वे सत्येव वा पूर्वक्षणे वह्निव्यतिरेके अनुत्पद्यमानत्वस्येत्यर्थः । सत्यन्तनिवेशादनुत्पन्नगगनादौ न व्यभिचारः । ज्ञानम् । धूमधर्मिकनिश्चयः । विशेषदर्शनतया । ग्राह्याभावव्याप्यदर्शनविधया । शङ्काप्रतिबन्धकम् । धूमधर्मिकवह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकम् । वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावव्याप्यत्वादिति भावः ।

नन्वेवं वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चय एव धूमे वह्न्यजन्यत्वशङ्कामपि विशेषदर्शनतया निवर्तयिष्यति किं तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनेत्यत आह । तदेवेति । एवकारोऽप्यर्थे । अन्वयव्यतिरेकानुविधानमपीत्यर्थः । तर्कघटकम् । तर्कप्रयोजकीभूतज्ञानविषयतया तर्कनिर्वाहकम् । तथा च तर्कात्मके मानसज्ञाने प्रागुपस्थितपदार्थान्तराणामुपनयमर्यादया भाने बाधकाभावात्तदप्यन्वयव्यतिरेकाद्य-

नुविधानज्ञानात्मकमिति तर्कस्य स्वातन्त्र्येण शङ्काप्रतिबन्धकत्वविरहेऽपि विशेषदर्शनविधयैव तथात्वस्याक्षततया तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वाभिप्रायेण मूले तदुपन्यासस्य नासङ्गतिः । तत्र स्वातन्त्र्येण शङ्कानिवर्तकत्वे तात्पर्यानुपगमादित्याशयः ।

एतच्च तर्कस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानत्वादित्यादिमिश्रसमाधानमनुसृत्य तदन्वयाद्यनुविधानज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनाभिहितम् । वस्तुतस्तु तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य नान्तरीयकवह्निकसाधारणस्य तदजन्यत्वाव्यावर्तकत्वात्तज्ज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्कानिवर्तकत्वमप्रसक्तमेवेति परमार्थः ।

केचित्तु दर्शितमिश्रग्रन्थे तर्कपदं तर्कमूलीभूतज्ञानपरतया व्याख्याय तर्ककारणीभूतान्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानसत्त्वात्तर्कोऽपि दुरपवाद इति हरिदासभट्टाचार्याणां मिश्राभिप्रायवर्णनमनुसृत्य तदेव तर्कघटकमिति ग्रन्थं अन्वयाद्यनुविधानज्ञानमेव शङ्काविघटनद्वारा तर्कसम्पादकमित्यर्थपरतया व्याख्याय दीधितिकृतामपि तादृशमेवाभिप्रायं वर्णयन्ति । तदसत् । तर्कवैयर्थ्याशङ्कायां तर्कोत्पत्तौ बाधकविरहाभिधानस्यानुपयुक्तत्वात् ।

न च तत्र सामग्रीबलात्तर्कोत्पत्तेरभिधाने सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन तर्कस्य सार्थकत्वं लभ्यते इति वाच्यम् । अन्वयाद्यनुविधानग्रहस्थले तर्कस्याशङ्कानिवर्तकतायाः क्लृप्तत्वे एव तादृशन्यायावकाशात् । तादृशस्थले च तर्कानुत्पत्त्या तत्र तस्य तथात्वकल्पनानवकाशात् ।

न च तर्कपूर्वमन्वयव्यतिरेकानुविधानग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि तर्कदशायां तत्सत्त्वानियमात्तत्प्रतिबन्धकतया सर्वत्र तर्कानन्तरं शङ्कावारणासम्भवात् तर्कस्यापि प्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । एवं सति मूलस्यैव तादृशशङ्कास्थले शङ्कानिवृत्त्युपयोगित्वाभिप्रायकतासम्भवात्तदुपरि तर्कवैयर्थ्यशङ्काया एवानवतारात् । यत्र च कारणान्तरविरहाच्छङ्कानवतारस्तस्य स्वतस्सिद्धशङ्काविरहस्थलतया मूलस्य तदन्यस्थले एव तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वपरतया उभयसम्भेदस्थले तर्कसार्थक्यप्रदर्शनस्यात्यन्तासङ्गतत्वाच्च । एवं च मिश्रग्रन्थस्यापि दर्शितदिशा यथाश्रुतार्थपरत्वमेव सम्यगित्यवधेयम् ।

अन्वयव्यतिरेकानुविधानबोधस्य शङ्काविरोधित्वे मूलस्यापि

स्वरस इत्याह । तदुक्तमिति । यदि हीत्यादिस्तादृशबोधस्य शङ्काविरोधित्वपरत्वाभावे गृहीतान्वयव्यतिरेकत्वाभिधानवैयर्थ्यादिति भावः । वह्निव्यतिरेकानुविधायित्वं तद्व्यतिरेकसमानाधिकरणव्यतिरेकप्रतियोगित्वं तद्व्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं वा तत्र धूमत्वावच्छिन्नाभावे वह्न्यभावसामानाधिकरण्यस्य प्रत्यक्षसम्भवनायं धूमत्वावच्छेदेन सुग्रहमपि घटादिसाधारणतया वह्न्यसमवहितजन्यत्वाव्यावर्तकमिति तन्निश्चयस्य न तच्छङ्कानिवर्तकत्वमित्याह । यादृच्छिकस्येति । नियमागर्भस्य यत्किञ्चिदधिकरणे तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्येत्यर्थः । व्यभिचारित्वात् । वह्न्यसमवहिताजन्यत्वव्यभिचारित्वात् । द्वितीयं घटादिव्यावृत्तत्वेन वह्न्यसमवहितजन्यत्वविरोध्यपि धूमत्वावच्छेदेन दुर्ग्रहम्, धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्यभिचारसन्देहदशायां धूमत्वावच्छिन्नाभावे वह्न्यभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात् । लाघवज्ञानादिवशात् कथञ्चित्तन्निश्चये तु उक्तजन्यताग्राहकतर्कवैयर्थ्यम् । नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्यैव जन्यतात्मकतया प्रागेव तन्निश्चयात् ।

न चान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वसहितमेव तज्जन्यतात्मकं तत्तु प्रागनिश्चितमिति तन्निश्चायकतया तर्कसार्थक्यमिति वाच्यम् । अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वाविशेषितस्यापि नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य व्यभिचारव्यावर्तकतया तन्निश्चयस्यैव व्याप्तिनिश्चयसम्पादकत्वेन तादृशविशेषणघटितजन्यतापदार्थनिर्णयस्य प्रकृतेऽकिञ्चित्करत्वादित्याशयवानाह । नियतस्य त्विति । नियमगर्भस्य त्वित्यर्थः । उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति । प्रकृतोपयुक्तजन्यतांशाभिन्नत्वादित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य शङ्काविघटनद्वारा धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चायकतावादिनामिदं दूषणमित्यवधेयम् दीधितिकारमते तु तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयविरोधिशङ्कानिवर्तकं तज्ज्ञानम्, तन्निवर्तकत्वं च धूमत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वानवगाहिनोऽपि तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकतज्ज्ञानस्याक्षतम् । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाभावे च वह्न्यभावव्यापकतायाः सुग्रहत्वेन तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं सुग्रहमेव । तादृशग्रहेण जन्यताग्राहकतर्कवैयर्थ्यमित्यपि ना-

शङ्कनीयम् । तर्कं विना धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयसम्पादकस्य धूमत्वावच्छेदेन जन्यतानिश्चयस्यानिर्वाहात् ।

न च तद्धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधमूलकतर्कस्य लाघवज्ञानसहकारादेव धूमत्वावच्छेदेन जन्यताग्राहकत्वम् । एवं च धूमत्वसामानाधिकरण्येन तदन्वयव्यतिरेकानुविधानरूपजन्यतांशनिश्चायकप्रमाणेनापि लाघवज्ञानसहकाराद् धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयजननसम्भवात्तत एवं च धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयोपपत्तेस्तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । यतस्तत्तधूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वकल्पनापेक्षया धूमत्वावच्छेदेन तत्कल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानमुक्ततर्केण धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निजन्यत्वग्रहे सहकारि तादृशं च लाघवज्ञानं अनन्यथासिद्धत्वघटितकार्यकारणभावकल्पनायामेवोपपद्यते न तु नियतपौर्वापर्यमात्रकल्पने, तत्तधूमत्वरूपाविशेषधर्माणां नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायितावच्छेदकत्वस्योभयमतासिद्धत्वादिति । तच्चिन्त्यमिति । धूमत्वाद्यवच्छेदेनाप्यव्यतिरेकनिश्चये लाघवज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वे धूमत्वसामानाधिकरण्येनाप्यव्यतिरेकज्ञानमूलकादेव तर्काल्लाघवज्ञानवशेन सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्यताग्रहोऽस्तु किमुक्तप्रयासेनेति चिन्ताबीजं बोध्यम् ।

केचित्तु उपादानपदं यथाश्रुतप्रवृत्तिपरमेव । न च प्रवृत्तेः कार्यकारणभावनिश्चयसापेक्षतया तदधीनशङ्कानिवृत्तेः कार्यकारणभावनिश्चयापेक्षणीयत्वेनान्योन्याश्रयः कार्यकारणभावनिश्चयस्य शङ्कानिवृत्त्यधीनतर्कमूलत्वादित्याशङ्कनीयम् । अन्वयव्यतिरेकदर्शनेन विनापि तर्कं कार्यकारणभावनिश्चयसम्भवात् तद्विरोधिशङ्काया अन्वयव्यतिरेकनिश्चयेनापि निवर्तनसम्भवात् ।

न चान्यथासिद्धत्वशङ्कां नान्वयव्यतिरेकधीर्निवर्तयितुं प्रभवतीति तन्निवृत्तिस्तर्कमपेक्षत एवेति वाच्यम् । तर्कं विनापि कारणान्तरविरहेण कदाचिदन्यथासिद्धत्वशङ्काविरहसम्भवात् ।

एतेन धूमत्वावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानस्य निश्चेतुमशक्यतया तत्सामानाधिकरण्येन वह्निजन्यत्वशङ्का नियमत एव जायते तत्कथं मत्धूवावच्छेदेन वह्निजन्यत्वनिश्चय इत्यपि परास्तम् । कोटद्युपस्थित्यादिविरहेण लाघवज्ञानेन वा तादृशशङ्काया अपि निवृत्तिसम्भवात् ।

अथ तर्कं विनैव कार्यकारणभावनिश्चयस्य तर्कविरोधिशङ्कानिवृत्त्यर्थमुपगमे तर्कवैयर्थ्यं तन्निश्चयार्थमेव तर्कानुसरणादिति चेन्न । कार्यकारणभावे निश्चितेऽपि संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वनिश्चयं विना यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन वह्निरिति व्याप्तिनिश्चयासम्भवः । सामान्यतो वह्निजन्यत्वस्य वह्निसमवेतरूपादिसाधारणस्य वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचाराव्यावर्तकत्वादिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वनिश्चयार्थं दर्शिततर्कस्यापेक्षितत्वात् । प्रत्यासत्तिविशेषावच्छिन्नत्वाविशेषितस्यैव तादृशप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वविशेषितस्यापि जन्यत्वस्य प्रकारान्तरेण निश्चयसम्भवेऽपि यत्र धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चये विरोधिशङ्काविरहप्रयोजकान्तरसमवधानं नासीत्तत्रैवोक्ततर्कस्य सार्थक्यसम्भवात् । एवं च वह्निसमवहितपदमप्यर्थवत् । वह्न्यसमवहिताजन्यपदं च सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वह्न्यजन्यपरम्, जन्यो न स्यादित्यस्य च वह्निजन्यो न स्यादित्यर्थः । अवन्हेरेवेत्यस्य च वह्निभिन्नादेवेत्यर्थः । तथा च तादृशशङ्का द्वितीयशङ्का च वह्न्यजन्यत्वकोटिकैव, तस्याः प्रकृततर्के इष्टापत्तिशङ्काविषया विरोधित्वम् । शङ्कयोर्भेदः पूर्ववत् । तत्र च कार्यकारणभावनिश्चयस्य ग्राह्याभावनिश्चयमुद्रयैव विरोधित्वात्तादृशनिश्चयात्कार्यकारणभावविषयकप्रवृत्तेरपि तद्विरोधित्वम् ।

न च कार्यकारणभावनिश्चयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवर्तकत्वकथनमसङ्गतं कार्यकारणभावनिश्चयार्थमेवान्वयव्यतिरेकदर्शनादितः शङ्कानिवृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम् । यत्रान्वयव्यतिरेकदर्शनाद्यधीनशङ्कानिवृत्तिं सम्पाद्य कार्यकारणभावनिश्चयव्यक्त्या सहकार्यन्तरविरहान्न तर्को जनितस्तदधीनप्रवृत्त्युत्तरमेव सहकार्यन्तरसमवधानं तदव्यवहितप्राक्क्षणे चान्वयव्यतिरेकदर्शनादिकं नासीत्तत्र पूर्वोत्पन्नकार्यकारणभावनिश्चयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवृत्तिमन्तरेण न पुनः(१) कार्यकारणभावनिश्चयः सम्भवतीति न तर्कानुपपत्तिरिति तादृशस्थलाभिप्रायेण कार्यकारणभावनिश्चयाधीनप्रवृत्तेः

(१) शङ्कानिवृत्तिसम्भवेन पुनरिति पाठान्तरम् ।

शङ्काविरोधित्वाभिधानसङ्गतेरिति सर्वसामञ्जस्यमित्याहुः तेषां मतमुपन्यस्यति । केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु कार्यकारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमयं तर्कः । तथा च धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वह्न्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यो न स्याद्वह्निजन्यो न स्यात् । अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् । तादृशाजन्यत्वं च प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवह्निसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्यमिति ।

(गा०) यत्त्वेतन्मतेऽप्युपादानपदं अन्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानपरमेव, तदधीनशङ्कानिवृत्तिमूलकः कार्यकारणभावनिर्णयस्तु शङ्कानिवृत्त्यर्थकतया नाभिहितः, अपि त्वापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविधया साक्षात्तर्कोपयोगित्वेनैव, ईदृशश्च प्रयासः समवहितपदसार्थक्यायैव, आपाद्यदिशि जन्यपदस्य पूर्वोक्तार्थपरत्वापेक्षया वह्निजन्यत्वपरत्वौचित्याच्चेति । तदसत् । सार्वभौमेन उपादानपदस्य प्रवृत्तिपरत्वे कार्यकारणभावनिश्चयस्य तर्कपूर्वमवश्यमपेक्षणीयतया तर्कवैयर्थ्यमित्याक्षेपे एतन्मतस्य प्रवृत्तिपरत्वोपपादकतया उपन्यस्तत्वात् एतन्मतस्य तदुपपादकत्वविरहे दीधितिकृतोऽपि तर्कव्याख्यानावसरे एतन्मतमनुपन्यस्य तदुपादानमेवेति ग्रन्थव्याख्यावसरे एतदुपन्यासस्य निर्बीजत्वापाताच्च । व्याप्तिग्रहायेति । यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन वह्निरिति व्याप्तिनिश्चयार्थमित्यर्थः । व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमिति । व्यधिकरणोऽपि वह्निर्धूमं जनयिष्यतीति शङ्काधीनाया धूमे सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नवह्निजन्यत्वाभावशङ्कायाः प्रतिबन्धार्थमित्यर्थः । स्तोकं पाक इतिवत् क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया ।

सामानाधिकरण्यातिरिक्तेति । संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकत्वानिरूपकत्वे सति वह्निनिरूपितसंयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यत्वे च सति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकताप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यः स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यर्थः । सत्यन्तं चापादककोटावापाद्यप्रतियोगि-

कोटावेव वा निवेशनीयम् । संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन धूमं प्रत्येव संयोगेन वह्निः कारणं संयोगेन धूमं प्रति संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन वा वह्निः कारणमित्येतादृशशङ्कादशायां संयोगेन धूमं प्रति संयोगेन वह्नेर्व्यापकत्वनिश्चयायोगाद्विशेष्यदले जन्यतायां जनकतायां च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणम् । तादृशजन्यताप्रसिद्धिर्वह्निजन्यालोकादौ । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगावच्छिन्नजन्यताशून्यस्यापि वह्निसमवेतरूपादेः पाकजपार्थिवरूपादेश्च वह्निजन्यत्वाद्व्यभिचार इति चरमसत्यन्तोपादानम् । वह्निनिष्ठतादृशजनकतानिरूपिततादृशजन्यताशून्यस्यापि संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिरूपितजन्यताशून्यस्यापि च धूमस्यान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निजन्यता निवर्ततीत्यप्रयोजकत्वशङ्कानिरासाय प्रथमसत्यन्तम् ।

न चैवमपि वास्तवव्यभिचारावारकतया तस्य वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम् । तथात्वेऽपि व्याप्तिग्रहौपयिकतया तस्य सार्थक्यात् । अत एवासाधारण्यवारकस्य मिश्रमते सार्थक्यम् ।

वस्तुतो व्यर्थविशेषणतास्थले व्याप्तिसत्त्वेन परार्थानुमानस्थले एव तस्याधिक्यरूपनिग्रहस्थानसम्पादकतया दोषत्वं न तु स्वार्थानुमाने इत्यकिञ्चित्करमेतत् । अस्तु वा संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकत्वाप्रतियोगिकत्वसंयोगान्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वह्निजन्यताशून्यत्वमेव सत्यन्तार्थः । अखण्डस्योभयाभावस्य निवेशान्न वैयर्थ्यसम्भावना । वह्निजन्यो न स्यादित्यनन्तरं इति पर्यवसिततर्कावतार इति पूरणीयम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या च वह्निजन्यत्वाभावेऽपि वह्निजन्यत्वसामान्याभावो न वर्तते इत्यप्रयोजकत्वशङ्कासम्भवात्कथमयं तर्क इत्यत आह । अप्रत्यासन्नस्येति । तथा च जन्यजनकभावस्य प्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वनियमावधारणेन मिलितोक्तविशेषाभावद्वये सामान्याभावव्याप्तिनिश्चयः सुघट एवेति भावः ।

ननु धूमे सत्यन्तस्य दुर्निश्चेयतया नायं तर्कः सम्भवतीत्यत आह । प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवह्निसत्त्वे इति । तादात्म्यादिना वह्निसम्बन्धिनीत्यर्थः । धूमानुत्पादादिनेति । धूमानुत्पादादिद-

शेनेनेत्यर्थः । आदिपदेन सम्बन्धान्तरघटितव्यतिरेकव्यभिचार-परिग्रहः ।

सार्वभौममतमाक्षिपति ।

(दी०) इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति । धूमो यदि वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात् । तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उपस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधारणादिति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) इदमेव चेति । अव्यवहितमतमेवेत्यर्थः । वाचोभङ्ग्येति । तथा च ईदृशादिशैव कार्यकारणभावस्य तर्कात्पूर्वं निश्चितत्वेऽपि तर्कस्यावैयर्थ्यमुपपादितवन्तो न तु स्वातन्त्र्येणेत्याक्षेपः । एतन्मतेऽपि यथाश्रुतोपादानपदार्थः कार्यकारणभावनिश्चयाधीना प्रवृत्तिरिव शङ्काविरोधिनी कार्यकारणभावनिश्चयः पूर्वमते इवान्वयव्यतिरेकनिश्चयाधीन एव न तु तर्कमपेक्षते अतो नान्योन्याश्रयः । अवह्नेरेव भविष्यतीति शङ्काद्वयं वह्न्यनधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वकोटिकं वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वरूपसत्यन्तदलानिश्चयाविघटनेन तर्कविरोधि । तत्र च कार्यकारणभावविषयिणी प्रवृत्तिः धूमानुत्पत्तिवह्न्याधारताविरहयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयं सम्पाद्य विरोधिनी वह्न्याधारताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य वन्ह्यनाधारोत्पत्तिकत्वव्यावर्तकतया तन्निश्चयस्य तत्संशयविरोधित्वात् । तत्कारणकत्वस्य च तत्समवधानविरहाप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वव्यावर्तकतया संशयान्यतद्विषयकस्य तच्छङ्काविघटकतया प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चायकत्वात् । एवं प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयविरोधितया किञ्चिदप्रयोज्याभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपाहेतुकत्वकोटिकतृतीयशङ्कापि तर्कस्य विरोधिनी ।

न च वह्न्यनधिकरणानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्यैवोत्पत्त्याश्रयवृत्तित्वविशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमे वह्निव्यभिचारसंशयविघटकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वसम्भवेन तर्कवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्यभिचारशङ्कानिवृत्तावपि धूमेवह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसन्दे-

हानिवृत्त्या उत्पत्त्याश्रयवृत्तित्वविशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमसामान्ये वह्निसामानाधिकरण्यनिश्चयासम्भवेन तादृशवह्निसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेर्दुर्निश्चेयतया वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशयनिवर्तकप्रकृततर्कस्य तादृशव्याप्तिनिश्चयोपयोगित्वात् । न ह्युक्ततर्कं विना धूमान्तरे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशयस्यान्यतो निवृत्तिः सम्भवति, नित्यानित्यसाधारणस्य वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वादेस्तदव्यावर्तकत्वात्तत्सहितस्योत्पन्नत्वस्य तद्विरोधित्वेऽपि विशिष्टस्य धूमेऽग्रहदशायां तर्कसार्थक्यात् ।

न चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविधया धूमे विशिष्टोत्पत्तिमत्त्वग्रहस्य तर्ककारणतया तदावश्यकतेति वाच्यम् । सत्यन्तदलस्यापादकविशेषणतापक्षे विशिष्टाभावस्यानापाद्यतया विशिष्टनिश्चयस्यानावश्यकत्वात् । आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य शङ्काविरोधितया तर्कवैयर्थ्यस्य विशिष्टाभावापाद्यतावादिनां दीधितिकृतां मत एव दुरुद्धरत्वात् ।

न च सत्यन्तस्यापादकविशेषणतापक्षे विपर्ययपर्यवसायितानिर्वाहाय तस्य पक्षविशेषणतया आवश्यकतया पक्षे तत्सहितोत्पन्नत्वस्य निश्चय आवश्यक इति वाच्यम् । तावता पक्षे उभयनिश्चयध्रौव्येऽपि विरोधितावच्छेदकैकविशिष्टपरत्वेन निश्चयस्यातथात्वात् । एवमेतन्मते विशिष्टे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वविरोधग्रहस्यानावश्यकतया तद्ग्रहदशायामपि तर्कसार्थक्यमवगन्तव्यम् । वह्न्यधिकरणेति । उभयत्राधिकरणत्वमुत्पत्तिश्च संयोगेन । प्रयोजनं स्वयमूह्यम् ।

ननु वह्निकारणकत्वं सामान्यतो वह्निसमवधानविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य व्याप्यं न तु संयोगरूपतत्समवधानविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्यापि वह्निसमवेतरूपादिसाधारणत्वादिति कथं तद्विषयिणी प्रवृत्तिर्वह्निसंयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वं संयोगेन वह्न्यनधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वव्यावर्तकं निश्चाययिष्यति ?

न च संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वं संयोगेन वह्न्यधिकरणताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वनियतमिति तद्विषयकमुपादानमेव तन्निश्चाययेदिति वाच्यम् । संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वस्य प्राङ् निश्चये तस्यैव विशे-

षदर्शनतया संयोगेन वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वनिश्चायकतासम्भवेन प्रकृततर्कवैयर्थ्यप्रसङ्गेन यत्र सम्बन्धविशेषमनन्तर्भाव्यैव स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपकार्यकारणभावः प्रागत्रगतस्तत्रैव तर्कोपयोगितायाः स्वीकरणीयतया वह्निसंयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य च तत्र दुर्निश्चयत्वेन प्रकृततर्कानुपपत्तेस्तत्राशक्यसमाधानत्वादित्यत आह । तादृशानुत्पत्तिकत्वेति । संयोगेन वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्त्वित्यर्थः । वह्निसम्बन्धाभावस्य । वह्निसम्बन्धप्रतियोगिकाभावस्य । ग्राह्ये । वह्नितमयोर्हेतुहेतुमद्भावनिश्चयबलाद् गृह्यमाणे । लाघवात् । परम्परासम्बन्धापेक्षया लघुशरीरत्वात् । तादृशसम्बन्धाभावस्य । संयोगरूपसम्बन्धाभावस्य । तथात्वावधारणात् । प्रयोजकत्वनिश्चयात् । अत्र च उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थपरतोपपत्त्यर्थमेवैतावान् प्रयासः, अन्यथा उक्तरीत्या धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयविरोधिन्या धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारशङ्काया विरोधिनो धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यतानिश्चयस्य जननेनैव उक्ततर्कसार्थक्यसम्भवे तदुपेक्षाया अनुचितत्वात्, सैव च न सङ्गच्छते प्रवृत्तेः शङ्काविरोधित्वस्याभिप्रेतत्वे यदि हीत्यादिना उपादानं कथं कुर्यादित्यन्तेन शङ्कासम्भावनया तत्सत्त्वे प्रवृत्त्यनुत्पादप्रसञ्जनस्यासङ्गत्वापत्तेः । न हि कार्यसत्त्वं प्रतिबन्धकानुत्पादप्रयोजकम् । कार्यकारणभावनिश्चयघटितप्रवृत्तिसामग्रीसत्त्वे तदुत्पत्तौ बाधकाभावात् ।

न च कार्योत्पत्तिपूर्वं प्रतिबन्धकाभावस्यावश्यकतया शङ्कोत्पत्त्या तत्पूर्वमुपादानरूपतत्प्रतिबन्धकाभावस्य शक्यापादनतया तदापत्तिपरतया तद्ग्रन्थसङ्गतिरिति वाच्यम् । एवमप्युपादानस्य शङ्काप्रतिबन्धकतासिद्धिमन्तरेण तादृशापत्त्ययोगात् । ईदृशापत्त्या शङ्काविरहं प्रसाध्य तन्निर्वाहकतयोपादानस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनपरतया तस्मात्तदुपादानमेवेत्यस्य दुस्सङ्गमत्वात् । एवं धूमत्वावच्छेदेन वह्निमदुत्पत्तिकत्वनिश्चयोऽप्याकिञ्चित्करः, हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमितावनपेक्षितत्वात् । तदपेक्षायामवृत्तिसाधारणद्रव्यत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिविलोपप्रसङ्गात् । धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निमदुत्पत्तिकत्वं च प्रागेव निश्चितम् । अन्वयव्यतिरेकग्रहस्य तद्वि-

षयकत्वादिति तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेव । एवं प्रवृत्तेः शङ्काविरोधित्वमपि प्राग् दूषितमित्यादि चिन्ताबीजं बोध्यम् ।

(चि०) शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपादाने च न शङ्का । तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति । न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमत उपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति । एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम इति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तम् । स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् ।

(गा०) मिश्रास्तु उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वोपपादनाय एवं वर्णयन्ति । तर्कस्य व्याप्तिमूलकत्वेनानवस्थेति शङ्का न स्वार्थानुमानस्थलाभिप्रायिका, क्वचित्कोट्युपस्थित्यादिरूपशङ्काकारणविरहेणापि मूलशैथिल्यादिशङ्काविरहसम्भवेन सर्वत्र तर्कानपेक्षया ऽनवस्थानिवृत्तेर्व्याघातोपदर्शनवैयर्थ्यादपि तु परार्थस्थले धूमादिना कार्येण वह्न्यादिसाधनावसरे प्रतिवादिना ऽनुमानाप्रामाण्यवादिना चार्वाकेण व्यभिचारशङ्कया व्याप्तिग्रहो मम न जायते इत्युक्ते तं प्रति व्याप्तिग्रहं स्वीकारयितुं वादिना शङ्कानिवर्तकस्योद्भावने मम तर्कविरोधिमूलशैथिल्येष्टापत्त्यादिशङ्कासत्त्वात्तर्क एव नावतरतीति परेणोत्तरयितव्यम् । तच्छङ्काविरोधितर्कान्तरोपन्यासेऽपि तत्तर्कविरोधिशङ्कान्तरं परेणोद्भावनीयमिति सर्वत्रैव शङ्कोद्भावनसम्भवात्तर्कोपन्यासानवस्थया परार्थानुमानोच्छेद इत्येवं तर्कस्येत्यादिशङ्कार्थः ।

इत्थं च यावदाशङ्कमित्यादेरनवस्थासमाधानपरमूलस्य यावत् परस्य तर्कादिविरोधिन्याः शङ्काया उद्भावनं निराबाधं तावदेव तर्कोपन्यासः, यत्र शङ्कासत्त्वे परस्यैव प्रवृत्तिव्याघातस्तत्र व्याघातोपदर्शनेनैव शङ्कोद्भावनान्न तर्कोपन्यास इति न तदुपन्यासानवस्थेत्यत्र तात्पर्यम् । एवं च तर्कानुसरणादित्यस्य तर्कोपन्यासादित्यर्थः । व्याघातेनेति । प्रतिवादिनश्चार्वाकस्यैव प्रवृत्तेर्व्याघातो-

पन्यासेनेत्यर्थः। शङ्कैव नावतरतीति । परेण स्वशङ्कोद्भावनं न सम्भवतीत्यर्थकम् । तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति तर्कान्तरमनुपन्यस्यापि परं प्रति व्याप्तिस्वीकारणसम्भव इत्यर्थकम्, न तु व्याघातेनेत्यादेर्व्याप्तिग्रह इत्यन्तस्य यत्र प्रमाणासिद्धप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या प्रवृत्तिमतः कारणान्तराभावाधीनशङ्कानवतारासिद्धिस्तत्र तर्कानुपयोगेन तं विनैव व्याप्तिग्रहसम्भवान्न तर्कव्याप्तिग्रहधारानवस्थेत्यर्थः । व्याप्तिग्रहमूलकीदृशतर्कोपन्यासानन्तरं तद्विरोधिकीदृशशङ्कायाः प्रवृत्तिव्याघातेनोद्भावनासम्भव इत्याशङ्कायां तथा हीत्यादिग्रन्थः । इत्यत्र इति। शङ्का स्यादिति। तर्के उत्पत्स्यमाने इति मम शङ्का भवतीति परेणोद्भावनीयमित्यर्थकम् । सर्वत्र शङ्कायां स्वक्रियाव्याघातः । स्वक्रियाव्याघातकत्वं स्वक्रियाविरहप्रयोजकत्वमिति यावत् । यदि हीत्यादिना तादृशस्वक्रियाव्याघातस्फुटीकरणम् । तेन विनापि तत्सम्भवादिति। उक्तशङ्काविरोधेन वह्निधूमादीनां हेतुहेतुमद्भावनिश्चायकतर्कानवतारेण वह्न्यादिकं विनापि धूमादिसम्भवादिति शङ्कोदयादित्यर्थः। धूमादौ वह्न्याद्यजन्यत्वशङ्कायाश्चानिराकरणादिति यावत् । तस्मात्। शङ्कायाः प्रवृत्तिविरोधित्वात् । तदुपादानमेव। धूमाद्यर्थिनः परस्य प्रवृत्तिरेव । शङ्काप्रतिबन्धकम् । मूलशैथिल्यादिशङ्कया कथं तर्कोऽवतरेदिति परशङ्काविरोधि । प्रवर्तमानस्य स्वप्रवृत्तिव्याघातकशङ्कासत्त्वादिशङ्कनस्य निग्रहप्रयोजकत्वादिति भावः। तदेव ह्याशङ्क्यते इति । विचारदशायामित्यादिः । यस्मिन्नाशङ्क्यमाने इति । आशङ्क्यमानस्य यस्य सत्त्वे इत्यर्थः । स्वक्रियाव्याघातः । स्वप्रवृत्त्यनुपपत्तिः। तदेव द्रढयति। न हि सम्भवतीति। तत्कारणम्। तस्य धूमादेः कारणम्। तत् । वह्न्यादिकम् । इत्याशङ्क्ते चेति । तर्कविरोधिशङ्कासत्त्वेन कारणतानिश्चायकतर्कानवतारादेतादृशी शङ्का जायते इति विचारदशायां शङ्कते इत्यर्थः । उक्तशङ्कायां शङ्काप्रवृत्त्योर्विरोधज्ञानं प्रतिबन्धकमित्येव व्याघातेनेत्यादिनोक्तमित्याभिमानिनां मतमुपन्यस्यति । एतेनेति । तत्राप्यनवस्थेति । शङ्कानिवृत्त्यर्थं तन्निश्चयापेक्षायामप्यनवस्थेत्यर्थः । नियमघटितविरोधनिश्चयार्थमपि तद्विरोधिशङ्कानिवर्तकतर्कापेक्षणादिति भावः । स्वक्रियाया एवेति । प्रतिवादिप्रवृत्तेरेव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्प्रतिवादिनः शङ्कोद्भावनप्रतिबन्धकत्वेनाभिधानात्, न तु श-

ङ्कायां विरोधग्रहस्येत्यर्थः । एतदेव मतमुपन्यस्यति । मिश्रास्त्विति ।

(दी०) मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते, मैवं शङ्किष्ठाः, तथा सति तत्तत्कार्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्येरन् । यदाह, न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकमितीति प्राहुः ।

(गा०) परं प्रतीति । व्यभिचारशङ्कया व्याप्तिग्रहोपायाभावेन मम व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति वादिनं प्रतीत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनेति । परोद्भावितायास्तदीयव्यभिचारशङ्काया निवर्तकत्वेनेत्यर्थः । तं प्रति । परं प्रति । परेण मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावनस्य निवृत्तये इति यावत् । व्याघातोऽयमुपदर्श्यते इति । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघात इत्यादिनेति शेषः । व्याघातोपदर्शनाकारमेवाह । मैवं शङ्किष्ठा इति । शङ्किष्ठाः । शङ्कामुद्भावयेथाः । व्याहन्येरन् । नोत्पद्येरन् । शङ्कया तर्कानवतारेण तत्रापि कारणतानिश्चयासम्भवादिति भावः । न हि सम्भवतीत्यादिनापि शङ्कासत्त्वे चार्वाकप्रवृत्त्यसम्भव एव उक्त इत्याह । यदाहेति । यदिति व्याघातक्रियापरामर्शकम् । प्राहुरिति प्रशब्देनास्वरसाभावो दर्शितः ।

मूले स्वक्रियाया एवेति । यद्यपि क्रियापदस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरतया तस्य च विशेषदर्शनविधयैव विरोधित्वेन व्याप्तिग्रहापेक्षातादवस्थ्यमेव तथापि कालान्तरगृहीतव्याप्त्यवच्छेदकधर्मप्रकारेण व्याप्यदर्शनस्यापि शङ्काविरोधितयाऽविच्छिन्नतर्कव्याप्तिग्रहधाराभ्युपगमस्य नावश्यकतेति ध्येयम् । एवकारेण व्याघातबोधव्यवच्छेदः ।

"शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मत" इति कारिकया शङ्कायाः क्वचिद्व्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वमभिहितमाचार्यैरित्यभिमानेन तदुपरि खण्डनकृतां शङ्कानिष्ठप्रवृत्तिप्रतियोगिकविरोधरूपव्याघात आश्रयतासम्ब-

न्धेन शङ्काप्रत्यासन्नीभूय तत्प्रतिबन्धक इत्यनुमतं तन्न सम्भवति व्याघातस्य शङ्काश्रितत्वेन शङ्कोत्पत्तावेव तत्र व्याघातरूपप्रतिबन्धकसम्भवेन तदुत्पत्तेरावश्यकतया व्याघातस्य तत्प्रतिबन्धकत्वव्याघातादित्याक्षेपमुपन्यस्य निराकरोति। अत एवेति।

(चिं०) अत एव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुत" इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम्। न हि व्याघातः शङ्काश्रितः, किं तु स्वाक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिकेति। न वा विशेषदर्शनात् क्वचिच्छङ्कानिवृत्तिरेवं स्यात्। न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः। न तु स स्वत एव प्रयोजकः। अत एव न तदाहितसंस्कारो न ज्ञानान्तरम्। तर्कस्याप्रमात्वात्।

(गा०) व्याघातो यदीति। शङ्काप्रत्यासन्नतया स्वीक्रियते इति शेषः। शङ्कास्तीति। तदा शङ्कोत्पादोऽवश्यमङ्गीकार्य इत्यर्थः। न चेदिति। शङ्काप्रत्यासन्नो व्याघातश्चेन्नास्ति तदा प्रतिबन्धकसमवधानाभावाच्छङ्का जायेतैवेत्यर्थः। अतो व्याघातावधिः व्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिका आशङ्का इति कुतः, तर्कः शङ्कावधिः शङ्कानुत्पादप्रयोजक इति वा कुतः, तर्कविरोधिशङ्काया व्याघातानिवर्त्यत्वेनानवस्थया तर्कस्यैवानवतारादित्यर्थः।

अथ वा तर्कः शङ्कावधिः शङ्कावध्यवधिकः, यत्र व्याघाताच्छङ्काविच्छेदस्तत्र तर्कान्तरानुपयोगात्तर्कधाराया अपि विरह इति यावत्, एतावता नानवस्थावकाश इति कुत इत्यर्थः। न हि व्याघातः शङ्काश्रितः प्रतिबन्धकविधया शङ्कानुत्पादप्रयोजक इत्युच्यते इति शेषः। किं तु स्वक्रियैवेति। आचार्यकारिकायां व्याघातावधिराशङ्केत्यस्य यत्र शङ्कोत्पत्तौ प्रमाणसिद्धप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपो व्याघातस्तदवधिका शङ्केत्यर्थः। तादृशस्थले स्वक्रियाप्रतिबन्धेनैव शङ्काया अनुत्पाद इति यावत्, न तूक्तार्थ इति भावः।

केचित्तु व्याघातावधिराशङ्केत्यत्र व्याघातपदं न शङ्कानिष्ठप्रवृत्तिविरोधपरं अपि तु स्वक्रियानिष्ठशङ्काप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरं व्याघातस्य शङ्कावधित्वं शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वरूपमाचार्याभिप्रेतं तत्तदव्यवहितपूर्वकाले प्रतिबन्धकस्येवाव्यवहितप्राक्कालीननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यापि कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वादिति नानवस्था शङ्कास्पदामिति भाव इत्याहुः ।

ननु स्वक्रियाया अपि शङ्कानिवर्तकत्वं विचारासहं तस्याः शङ्काविरोधित्वे एव तन्निवर्तकतासम्भवात् तत्र च शङ्काप्रातियोगिकविरोधसत्त्वे विरोधघटकशङ्कासत्त्वस्यावश्यकतया शङ्कानिवर्तकताया एव व्याघातादित्यत आह । न वेति । क्वचिदपि विरोधिज्ञानात्(१) शङ्कानिवृत्तिरेव न स्यात् सर्वत्रैवेदृशवितर्कसम्भवादित्यर्थः। तथा च सर्वानुभवसिद्धं करादिदर्शनस्य स्थाणुत्वादिशङ्कानिवर्तकत्वमपि भज्येत । यदि च विरोधप्रतियोगिनः कस्यचित्कचित्सत्त्वे एव तत्प्रतियोगिकविरोधस्तन्निवर्तकस्य निर्वहति न तु यदा यत्र निवृत्तिरभिमता तदा तत्र विरोधप्रतियोगिसत्त्वमपेक्ष्यते इत्युच्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ।

ननु व्यभिचारादर्शनसहकृतस्य सहचारदर्शनमात्रस्य व्याप्तिग्राहकत्वोपगमे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादो भज्येतेत्यत आह । न चैतादृशेति । तदादरः । भूयोदर्शनस्य तर्कसम्पादनद्वारा व्याप्तिग्रहोपयोगितेत्यर्थः । यद्यप्यापाद्यव्याप्तिज्ञानादिसत्त्वे प्रथमदर्शनेऽप्येतादृशतर्कप्रवृत्तिः सम्भवतीति तर्केऽपि साध्यसाधनभूयःसहचारदर्शनमकिञ्चित्करं तथापि यत्र महानसे प्रथमं सहचारदर्शनेऽपि गोष्ठे वह्निं विनापि धूम उत्पत्स्यते इति शङ्का जाता गोष्ठे वह्निधूमयोः सहचारदर्शने च तन्निवृत्त्या कोट्युपस्थित्यादिविरहेण चान्याधिकरणान्तर्भावेण शङ्कानुदयेन तर्कावतारस्तत्र द्वितीयदर्शनस्यैवं क्रमेण तृतीयादिदर्शनस्यापि क्वचिदपेक्षासम्भव इति नासङ्गतिः ।

न चाधिकरणान्तरान्तर्भावेण तथा शङ्कायामपि महानसीयधूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयसम्भवेन धूमत्वावच्छेदेनापत्तिः

(१) विशेषदर्शनादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

सम्भवत्येवेति द्वितीयादिदर्शनमकिञ्चित्करमेवेति वाच्यम् । एवमपि क्वचिद् धूमत्वसामानाधिकरण्येनापत्तिनिर्वाहकतया लाघवज्ञानासमवधानस्थले धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चये द्वितीयादिदर्शनस्योपयोगित्वात् ।

न तु स स्वत एव प्रयोजक इति । सः भूयःसहचारग्रहः । स्वत एव । तर्कमद्वारीकृत्यैव । न व्याप्तिग्रहोपयोगीत्यर्थः । अत एव न तदाहितेति । तर्कमद्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे एव तज्जन्यसंस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकतायाः आवश्यकत्वात् प्रमाणान्तरत्वं स्यात् तर्कं द्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे तु तज्जन्यसंस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकतायां मानाभावेन न तत्र प्रमाणान्तरताप्रसक्तिरुक्तापादकाभावादित्यर्थः । तर्कस्यापि शङ्कानिवृत्तिद्वारैव व्याप्तिग्रहोपयोगितया व्याप्तिग्रहकारणत्वाभावान्न मानान्तरताप्रसक्तिरिति भावः । भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तर्ककारणतया तर्कोपयोगितेत्यभिमानेन तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तिं तादृशसंस्कारस्य तर्ककारणत्वमभ्युपेत्यैव निराकरोति । तर्कस्येति । यत्रापाद्यमबाधितं बाधभ्रमाच्चापत्तिस्तत्रापि जनकज्ञानविषयापाद्यव्यतिरेकावगाहित्वं स्वीकृत्याप्रमात्वमुपपादनीयमिति भावः ।

(चि०) तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः, तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात् । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद् व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न । स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् । सत्तर्काद् व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।

(दी०) तच्चेति । तत् । व्यभिचारादर्शनम्, व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः । योग्यतादिसन्देहेऽपि शब्दादिना अर्थनिश्चयात् । तत् तर्कस्वरूपमिति केचित् ।

(गा०) तच्चेत्यादिमूलग्रन्थे तत्पदं यदि सहचारदर्शनपरं तदाऽसङ्गतिः सहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया प्रत्यक्षे इव शब्दानुमानजन्येऽपि व्याप्तिज्ञाने हेतुत्वादतो व्यभिचारज्ञानविरहेत्यनेन पूर्वोक्तव्यभिचारादर्शनपरतया तद्व्याचष्टे दीधितौ। तदिति । व्यभिचारादर्शनं यदि व्यभिचारानिश्चयस्तदाप्यसङ्गतिर्ग्राह्याभावनिश्चयाभावस्य शाब्दादिबुद्धावपि हेतुत्वादतो व्यभिचारादर्शनस्य संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावरूपतां ज्ञानं निश्चय इत्यादिना मूलकृतैव सूचितां स्मारयितुं व्याचष्टे । व्यभिचारज्ञानसामान्याभाव इति । व्याप्तिग्रहविशेषोपादानबीजप्रदर्शनपरं व्यभिचारज्ञानाभावाभावेऽपीत्यर्थकं तदभावेऽपीति मूलं यदि व्यभिचारनिश्चयस्थलपरं तदाऽसङ्गतिः। तत्र व्याप्तिज्ञानमात्रानुत्पादात् । अतः संशयदशापरतया अघृत्वैव तद् व्याचष्टे । योग्यतादीति । आदिना साध्यपरिग्रहः । शब्दादिनेति । आदिनाऽनुमानपरिग्रहः । यद्यपि संशयप्रतिबन्धकतायां व्याप्यदर्शनस्योत्तेजकतया व्याप्यदर्शनरूपानुमानेन तन्निश्चये न व्यभिचारावकाशः । तथापि सामान्यव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यायां लाघवज्ञानादिवशाद्विशेषप्रकारिकायां तादृशसंशयोत्तरानुमितौ व्यभिचारो बोध्यः। तच्चेति तत्पदं तर्कपरतया वर्णयतस्तथा सत्यपि नपुंसकलिङ्गतां कथंचिदुपपादयतो मतमाह । तदिति । अत्रास्वरसो व्याघाताच्छङ्काविरहस्थले व्यभिचारेण तर्कस्याहेतुत्वात्। हेतुपदस्य शङ्काविरहद्वारोपयोगितापरत्वे तदपेक्षया तत्पदस्य शङ्काविरहपरताया एवोचितत्वाद् बोध्यः ।

परार्थस्थले व्यभिचारशङ्कानुकूलतर्कविरहयोरुद्भावनात्तज्ज्ञानं विरोधीति तदभावयोर्ज्ञानमेव व्याप्तिग्राहकं व्यभिचारनिश्चयाभावश्च स्वरूपसँस्तथा इत्यभिमानेनाशङ्कते मूले । नन्विति । व्यभिचारादर्शनवत् । व्यभिचारानिश्चयवत् । व्यभिचारिसाधारणम्(१) । व्यभिचारसन्देहकालीनसाधारणम् । न ततो व्याप्तिनिश्चयः सम्भवतीति शेषः । संशयनिवर्तकस्यैव निश्चायकत्वादिति भावः । स्वरूपसतोरिति । तथा च तथाविधयोः संशयविरोधितया संशयदशाव्या-

(१) व्यभिचारसाधारणमित्यपि पाठः ।

घर्तकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वं सम्भवत्येवेति भावः। एवं च परार्थस्थले प्रतिवादिनः स्वव्यभिचारसन्देहोद्भावनं तदुद्भावने व्यभिचाराव्यभिचारसहचरितव्यभिचारज्ञानविषयत्वज्ञानान्मध्यस्थस्य व्यभिचारसन्देहो भविष्यति न तु व्याप्तिनिश्चय इत्यभिसन्धायैव, न तु व्यभिचारसन्देहज्ञाने तदभावज्ञानासम्भवेन कारणाभावाद् व्याप्तिनिश्चयो मा भूदित्याशयेन, अनुकूलतर्कविरहोद्भावनमपि स्वकीयव्यभिचारसंशयज्ञापनायैव न त्वनुकूलतर्कज्ञानविघटनायेति न व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानहेतुता प्रामाणिकीत्याशयः।

अथोक्तरीत्यानुकूलतर्कविरहोद्भावनं सङ्गच्छतां स्वरूपसत एवानुकूलतर्कस्यापादकशङ्कानिवर्तकतया तदभावनिश्चायकत्वेन साध्यतद्व्याप्त्यादिनिश्चयार्थं वादिनोऽनुकूलतर्कावताराजनकस्तद्भानजनकस्तदुपन्यासः कथमुपपद्यतामिति चेदित्थम्। यद्ययं निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्याकारेण तर्कोपन्यासः क्रियते तत्र निर्वह्निनिर्धूमपदसमभिव्याहृतभवनार्थकास्धातुभ्यां निर्वह्निनिर्धूमयोरसाधारणधर्मरूपो भावः प्रत्याय्यते सम्भावनार्थकयदितदाभ्यां हेतुहेतुमद्भावापन्नतदारोपविषयताबोधः, आख्यातपदाभ्यां च तदन्वितमाश्रितत्वरूपं कर्तृत्वं प्रथमान्तपदार्थे बोध्यते अव्ययार्थद्वारापि क्रियान्वितस्य स्वार्थस्याख्यातेन बोधने व्युत्पत्तिविरोधविरहात्। अत एव गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधः। न्यायमते तु कलञ्जभक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववदिति। तत्र धात्वर्थाख्यातार्थयोरन्तरा नञर्थस्य भानात्। तथा च निर्वह्नित्वारोपविषयताश्रयोऽयं तदारोपविषयताप्रयोज्यनिर्धूमत्वारोपविषयताश्रय इति बोधः। निर्वह्नित्वारोपस्तर्ककारणमापादकज्ञानं निर्धूमत्वारोपश्च तर्क एव तयोरारोपत्वेनैव भानमुपेयते न तु ज्ञानत्वेनातो ह्रदादावाहार्यवह्न्यभावप्रमया धूमभ्रमसहकारेण धूमाभावापत्तिजननेऽपि तत्तात्पर्यकस्य ह्रदोऽयं निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादिति वाक्यस्याप्रामाण्यं एतादृशस्य तर्कबोधकवाक्यस्य तज्जन्यशाब्दबोधस्य च साक्षात् परकीयतर्कात्मकज्ञानाजनकत्वेऽपि आपाद्यापादकयोर्व्याप्यव्यापकभावप्रयोजकव्याप्त्याकाङ्क्षासम्पादनद्वारा साक्षात्तर्ककारणव्याप्तिबोधजनकोदाहरणप्रयोजकतया परकीयतर्क-

सम्पत्त्युपयोगः । अनुमानस्थले साध्यहेत्वोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावबोधकहेत्वन्तभागस्यानुमित्युपयोगवत् ।

न चोदाहरणवाक्याद्व्याप्तिबोधेऽपि तर्ककारणाहार्यापादकवत्ताज्ञानस्य वाक्येन जननासम्भवात्परकीयतर्कसम्पादनासम्भव इति वाच्यम् । पर्वतो न वह्निमानित्यादिप्रतिवादिवाक्याद्वादिनः साध्यनिर्देशेन सहितात्संशयोत्पत्त्या तज्जन्यदुःखनिवृत्तीच्छया एककोटिनिश्चयेच्छातः स्वत एव मध्यस्थस्याहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्भवेन व्याप्तिमुद्भाव्यैव वादिना तस्य तर्कसम्पादनसम्भवात्

ननु तर्कस्य सत्यत्वं न प्रमात्वं तर्कस्याप्रमात्वनियमात् । नापि प्रमात्मकापाद्यव्यतिरेकनिश्चयजन्यत्वं व्याप्तिप्रमाजन्यत्वं वा, धूमस्याद्रव्यत्वभ्रमदशायामुत्पन्नाद् धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्रव्यं स्यादित्यादितर्काद्व्याप्तिप्रमाया उत्पादस्य व्याप्तिभ्रमानुत्पादस्य चानिर्वाहादित्याशङ्कानिराकरणपरतया समाधिसाम्यसूचकं विशेषदर्शनेत्यादिमूलोक्तदृष्टान्तं सङ्गमयति । नन्विति

(दी०) ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात् प्रमाभ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह । विशेषदर्शनेति । तथा च यथा तस्य बोध्यतदभाववद्विषयत्वे सत्यत्वासत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति । अत्र च सत्यत्वादिसम्पादके धर्मिणो बोध्यादिमत्त्वे बोध्यादिमद्धर्मिसन्निकर्षे वा तात्पर्यम्, लाघवात्, तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च ।

(गा०) प्रमेति । प्रमाया उत्पादाद् भ्रमस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । व्यभिचारः । व्याप्तिप्रमायां सत्तर्कस्य व्यतिरेकव्यभिचारः । तद्भ्रमे तर्काभासस्य चान्वयव्यभिचार इत्यर्थः । यथायोगं हेत्वोरन्वयः । समाधानं स्फुटीकरोति । बोध्येति । बोध्यत्वं प्रकृतनिश्चयविषयत्वम् । सत्यत्वासत्यत्वे इति । न तु प्रमात्वभ्रमत्वे इति शेषः । पुरुषे पुरुषत्वव्याप्यतया शाखादिभ्रमात्पुरुषत्वप्रमाया उत्पादात्तद्भ्रमस्य चानुत्पादादिति भावः । तर्कस्यापीति । सत्यत्वासत्यत्वे इत्यन्तमनुषज्यते, न तु व्याप्त्यादिप्रमाजन्यत्वतदभावरूपे इति शेषः । यथाश्रुतेऽस्वरसस्य वक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह । अत्र चेति । धर्मिणः ।

विशेष्यस्य । बोध्यादीत्यादिपदाद्बोध्याभावस्य फलीभूतज्ञानाप्रमात्वप्रयोजकस्य परिग्रहः । तथा च विशेष्यतासम्बन्धेन तत्संसर्गकतत्प्रकारकप्रमाभ्रमौ प्रति तत्संसर्गकविशेषणताविशेषाभ्यां तद्धर्मतत्संसर्गावच्छिन्नतदभावौ हेतू अतो न तदभाववति तत्प्रमायास्तद्वति च भ्रमस्य प्रसङ्ग इति भावः । विशेष्यविशेषणादिकमन्तर्भाव्य कालिकादिप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो हेयः । विशेष्यतया अपुरुषादौ पुरुषत्वप्रमादेरनुत्पादस्य कारणाभावनिर्वाह्यत्वासम्भवात् ।

अथ अपुरुषे पुरुषत्वप्रकारकत्वविशिष्टप्रमादेर्विशेष्यतया आपादनं पुरुषत्वप्रकारतानिरूपितपुरुषादिनिष्ठविशेष्यतापादनपर्यवसितं तच्च न सम्भवति, पुरुषान्तरे एतत्पुरुषनिष्ठायाः पुरुषत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अभावे एतद्व्यक्तित्वाभावस्यैव कारणतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नकारणाभावानात्मकस्यापि समवायादिना पुरुषत्वाद्यभावस्य प्रयोजकत्वादिति चेन्न । एवं सत्युक्तकार्यकारणभावकल्पनाया अपि निष्फलत्वात् । तद्वारणीयातिप्रसङ्गान्तराप्रसक्तेस्तादृशकार्यकारणभावकल्पनमप्रामाणिकमिति ध्येयम् ।

नन्वनित्यविशेषणस्य तत्तत्सम्बन्धावगाहिप्रमायां विशेषणस्य तत्सम्बन्धस्य वा हेतुता न सम्भवति तस्याविद्यमानतादशायामपि प्रमारूपतदुपनीतभानोदयात् । एवमनित्यप्रतियोगिकाभावस्य तत्संसर्गकभ्रमे स्वाव्यवहितपूर्वकालावृत्तिप्रतियोगिरूपतत्संसर्गकबोध्याभावस्य तत्संसर्गस्य वा न हेतुतासम्भवः ।

न चानित्यस्य घटादेर्भूतलादिवृत्तित्वेऽपि तदभावस्य तत्र सत्त्वान्न भ्रमसम्भव इति वाच्यम् । स्वविषयघटाद्यनधिकरणकालमात्रस्थायिज्ञानादौ विषयितासम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य तेन सम्बन्धेन तद्वतो भेदस्य चासत्त्वात्तत्र तद्भ्रमसम्भवेन तादृशभ्रम एव बोध्याभावादिहेतुत्वानुपपत्तेरिति तत्राप्यन्यत्कारणमाह । बोध्यादिमदिति । वाकारो व्यवस्थितविकल्पपरः । नित्यप्रमायां लाघवेन विशेषणस्यैव हेतुत्वौचित्यात्, प्रमात्वस्य विशेषणभेदेन भिन्नतया तद्भेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् । सन्निकर्षस्य तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेनैव हेतुता सामान्यतः, आश्रयत्वं तदवच्छेदकसम्बन्धोऽतः सन्निकर्षत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः । ज्ञानरूपप्रत्यासत्तेर्विषयानाश्रितत्वेऽपि न क्षतिः । तद्विषयत्वस्यै-

धोक्तरूपेण हेतुत्वोपगमात् । धर्मस्येव धर्मिणामप्युपलक्षणतया कारणतावच्छेदकत्वे वृत्तिरेव विशेषणमतो नाविद्यमानधर्मिविशेष्यकप्रमानुपपत्तिर्न वातिप्रसङ्गः ।

ननु तद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन तर्कत्वेन हेतुत्वे न द्वितीयकल्पापेक्षया गौरवं तर्कत्वं च मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः । जातेरनांशिकत्वेऽपि साध्यरूपविषयमात्रोपरागेणानुमितित्वस्येव लौकिकसन्निकर्षबलभातविषयमात्रोपरागेण साक्षात्कारत्वस्येव चापाद्यमात्रोपरागेण तर्कत्वस्यापि ग्रहनिर्वाहादित्यत आह । स्वयमिति ।

उक्तव्यभिचारगौरवयोः परिहारमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे तन्निवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत् ? अस्तु तावदापाततस्तथा, तथाप्यन्यत्र क्लृप्तप्रामाण्यादिप्रयोजकादेव तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात् । उक्तं च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्वत्र विशेष्यसम्बन्धासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाभ्रमप्रयोजकमिति वदन्ति ।

(गा०) तन्निवर्तकत्वेन। विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वेन। तच्च। विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वं च। तर्कस्य। विपरीतापादकतर्कस्य। तथा च क्लृप्तकारणतयैव निर्वाह इति भावः । स्वयं विशेषदर्शनहेतुत्वानुपगमादाह । आपातत इति। तथा च विशेषदर्शनसाधारणरूपेण तर्कस्य भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयविशेषहेतुत्वम् । अन्यत्र। विरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षस्थले । तत्र । विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे । तस्यापि । तर्कस्यापि । अपिकारो विशेषदर्शनसमुच्चायकः । विशेषतः । बोध्यादिमद्विशेष्यकत्वविशिष्टेन विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषधर्मेण। कारणत्वम्। विपरीतज्ञानोत्तरप्रमादिरूपप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वम् । गौरवादिति । प्रमाभ्रमसामान्यप्रत्यक्षप्रयोजकसमाजादेव प्रमादिरूपप्रत्यक्षनिश्चयनिर्वाहादिति भावः ।

ननु किं प्रमादिसामान्यप्रयोजकम् ? न तावद्धर्मिणि विशेषणादिमत्त्वम् । अनित्यप्रमादिसाधारण्याभावस्योक्तत्वात् । नापि बोध्यादिमद्धर्मिसन्निकर्षः, अनुमित्यादौ तदहेतुत्वात् । न च तादृशध-

मेवद्वृत्तित्वेनैव तद्धेतुताया उक्तत्वाद् अनुमित्यादिसाधारण्यसम्भव इति वाच्यम् । सर्वत्र कार्योत्पत्तौ कारणतावच्छेदकोपलक्षितप्राक्सत्तायाः प्रयोजकत्वसतेऽतिप्रसङ्गात् । न च वृत्तिमत्त्वेन तस्य हेतुता बोध्यादिमद्वृत्त्याश्रयत्वं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् । वृत्तिमत्त्वस्यैतादृशसम्बन्धेन नियतपूर्ववर्तिताया अवच्छेदकं यदभावत्वविषयत्वत्वादिरूपधर्मान्तरं तद्व्यापकत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपत्वादित्यत आह । उक्तं चेति । कारणत्वमते इति । कारणत्ववादिनां नैयायिकानां मते इत्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणकारणताया निर्विकल्पकनित्यज्ञानानभ्युपगन्तृमीमांसकमतेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, तैः प्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमादिति ध्वनितम् । विशेष्यसम्बन्धेति । विशेष्यनिष्ठेन स्वविषयतत्तद्विशेषणवत्त्वतत्तद्विशेषणवदन्यत्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नमेवेत्यर्थः । प्रमाभ्रमेति । विशेष्यतासम्बन्धेन प्रमात्वभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरित्यर्थः । तद्वद्वृत्तितद्वदन्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेनापि भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतासम्भव इति विशेष्यविषयकस्यापि भगवज्ज्ञानस्य नियमतः प्राक् सत्त्वादित्यवधेयम् । तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि तद्वद्वृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतद्वत्त्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा दोषसमवधानं विनापि तद्वत इव तदभाववतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयतापत्तेर्दुर्वारत्वात् । प्रमास्थले विशेषसामग्र्यन्तराभावेन तद्वतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वे यत्प्रयोजकं सन्निकर्षादि तस्य प्रकृतसाधारण्यात् ।

न चैवमप्यनेकवृत्तिघटत्वादिप्रमायां घटत्वादिज्ञानस्य उक्तप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनमफलम्, तत्तद्व्यक्तिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतत्तद्व्यक्तित्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेनावश्यकल्पनीयहेतुतयैव पटादौ घटत्वादिग्रहातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामनन्ताभावानां पटादौ घटत्वादिग्रहाभावप्रयोजकत्वापेक्षया एकैक(१)घटादिवृत्तिविषयतासामान्यसम्बन्धावच्छिन्नज्ञा-

(१) एकैकेषामिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

माद्यभावानां स्वविषयघटत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां वा तथात्वे लाघवेन तादृशसम्बन्धेन विशेषणज्ञानहेतुतासिद्धिरित्यलं पल्लवितेन ।

(चि०) अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा, यत्र न व्याप्तिस्मरणं हेतुस्तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था । अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात् । तन्मूलानुभवमूला चाग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्तु अनादिसिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति । तन्न । तत्र प्रमाणानुयोगे ऽनुमाने एव पर्यवसानात् । न च व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् ।

(दी०) तत्र प्रमाणेति । इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिमेत्य, परार्थाभिप्रायेण वा । अनुमानत्वात् । व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् ।

(गा०) मूले न तर्कान्तरापेक्षेति । न तर्कमूलीभूतव्याप्त्यादिग्रहाय तर्कान्तरापेक्षेत्यर्थः । पूर्वपक्षे दर्शितं तर्कानपेक्षजातमात्रबालकीयव्याप्तिज्ञाने तर्कस्य व्यभिचारमुद्धरति । अस्ति चेति । सम्भवतीत्यर्थः । व्याप्तिस्मरणम् । तर्कं विनैवेति शेषः । तस्य तर्कजन्यतावच्छेदकतयोपेतप्रत्यक्षत्वशून्यत्वादिति भावः ।

ननु तदपि ज्ञानं प्रत्यक्षमूलकमेवानुभवं विना स्मरणायोगादित्यत आह । तदानीमिति । अनुभावकस्य सहचारदर्शनादेरभावात् । तथा चागत्या जन्मान्तरानुभवजनितसंस्कारोद्बोधकं कल्पयित्वा स्मरणमुपपाद्यमिति भावः ।

ननु जातमात्रीयव्याप्तिज्ञाने तर्कापेक्षाविरहेऽपि न निस्तारः, तदुत्तरं सुषुप्त्यादिना प्रवाहविच्छेदे तर्कावतारासम्भवेन वह्न्यादि-

व्याप्तिप्रत्यक्षासम्भवादित्यत आह । तन्मूलेति । अनुभवमूला चेति । एतद्भवानुभवमूला (१)चेत्यर्थः । अग्रेऽपीति । तर्के विनैवेति शेषः ।

अनादिसिद्धेति । अनादिप्रसिद्धिप्रवाहविषयेत्यर्थः । कार्यकारणभावो धूमवह्न्यादिव्याप्तिग्राहके तर्के मूलम्, विरोधश्च भेदाभेदयोस्तादात्म्यादिना वृक्षशिंशपादिव्याप्तिग्राहके शिंशपा यदि वृक्षान्यतादात्म्या स्यात् वृक्षतादात्म्या न स्यात्, भेदाभेदयोर्विरोधादित्यादितर्केऽनादिसिद्धत्वस्य स्वरूपतः शङ्काविरोधित्वे तज्ज्ञापकप्रमाणानुयोगासम्भव इत्यतो दीधिताविदमिति । अनादिसिद्धत्यज्ञानस्य । वह्न्यादावनादिसिद्धकारणताकत्वनिश्चयस्य । प्रयोजकत्वम् । विशेषदर्शनतया वह्न्यादिधर्मिकधूमकारणत्वादिविरहशङ्काविरहनिर्वाहकत्वम् ।

ननु ग्राह्याभावनिश्चयतया उक्तनिश्चयेन वह्न्यादौ कारणताप्रकारकानादिप्रसिद्धिविशेष्यत्वस्यैवावगाहनं न तु कारणतायाः परार्थाभिप्रायकत्वे स्वरूपसद्विरोधित्वेऽपि नासङ्गतिः, अनादिसिद्धत्वसाधकान्तराभावेऽनुमानप्रामाण्ये विवदमानं प्रति शङ्काविरोधितया तस्य उपन्यासानर्हत्वादित्याशयेनाह । परेति । वाकारोऽनास्थायाम् । स्वरूपसद्विरोधिताया अप्रामाणिकत्वादन्वयव्यतिरेकमगृहीतवतो वह्न्यादौ धूमकारणत्वसन्देहस्य दुरपह्नवतयासम्भवाच्च । वस्तुतस्तु स्वरूपसद्विरोधित्वं विचारसहं भवतु वा मा वा मूलं तु परार्थाभिप्रायकमेव, व्याघातेनानुमानप्रामाण्यस्य तदौपयिकव्याप्तेर्निश्चयविषयताया आवश्यकत्वात्तदन्यथानुपपत्त्यैव कार्यकारणभावादेरनादिसिद्धत्वसिद्धिरित्यग्रिमशङ्काया अन्यथाऽसङ्गतेरिति ध्येयम् । मूले । तर्कस्येति । तर्कविषयस्य वह्न्यादेः । अनादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानम् । तादृशकारणताकत्वनिश्चयः । अर्थापत्तेः पार्थक्येऽपि व्याप्तिग्रहापेक्षयाऽनवस्थाया दुरुद्धरतया ऽनुमानान्तर्भावावलम्बनमनुचितमित्याशयेन दीधितौ व्याचष्टे । अनुमानत्वादिति । प्रवृत्तिः । फलोपधानम् ।

(चि०) अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह इति तदधीनो व्याप्तिग्रह इति । तदपि न । तर्क-

---

(१) एतद्भवप्रभवानुभवमूलेति पाठान्तरम् ।

स्याप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न । अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातात् । यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः, अयोग्यानां तु साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् । अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात् ।

(दी०) व्यभिचारशङ्केति । द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरिति भावः ।

(गा०) तर्कस्य प्रमाणविधया अनौपाधिकत्वग्राहकत्वं स्वतस्तत्सहकारितया(१) वा तत्राद्यं दूषयति मूले । तर्कस्येति । द्वितीयं शङ्कते । व्यभिचारशङ्केति । व्यभिचारः सोपाधित्वम् । अग्रेतनमपि व्याप्तिपदमनौपाधिकत्वपरं शङ्काविरहेण तर्कस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह दीधितौ । द्वारेणेति । मूले । व्यभिचारादिति । तर्कस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वमन्येषामनुमतमित्याशयेन शङ्कानिवर्तकतयाप्रयोजकत्वस्य तथात्वे व्याप्तिग्रह एव तथास्तामिति भावः । अनौपाधिकत्वं तर्कं विनैव गृह्यते अत एव तर्कानपेक्षो व्याप्तिग्रह इति मतान्तरमाह । यत्त्विति । साधनात् । प्रमाणान्तरेण निश्चयात् । अभावग्रहः । उपाधित्वाभावग्रह । इति । विरोधिशङ्कानिवृत्तौ । अनौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहम् । प्रमाणान्तरस्य तत्राभावात् । अनुमानभिन्नस्य प्रमाणस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

व्यभिचारनिश्चयाभाव एव व्याप्तिग्रहेऽपेक्षितो न तु तच्छङ्काविरहोऽपि तथा च तर्कस्यानपेक्षणान्नानवस्थेति वादिनां मतमाक्षिपति । ये चेति ।

(चि०) ये चा नुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शन-

(१) व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

मात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्य-व्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत। अनुमानमात्रो-च्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत् ? भ्रान्तो-ऽसि, न हि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे, सा-ध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरकात् पक्षे साध्यव्यावर्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपत्वाच्च । अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म-समवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकम् । तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम । तस्मा-द्विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इति अप्रयो-जकत्वमिति ॥

(दी०) अनुमानमात्रेति । अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञान-मेव साध्यव्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्क्याह । अपि चेति । करवह्नीति । परमतेनेदम् । स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा तद् बोध्यम् ॥

(गा०) अनुमानमात्रोच्छेदे हेतुं पूरयति दीधितौ । अनिश्चि-तेति । पक्षे साध्यनिश्चये व्यभिचारनिश्चयेन तदितरत्वेन साध्यव्या-पकताग्रहः सम्भवतीत्यतोऽनिश्चितसाध्यकानुसरणम् । सम्भावि-तत्वादिति । पक्षेतरत्वे उपाधित्वग्रहस्येत्यादिः ।

नन्वेवमपि नानुमानमात्रोच्छेदः, निश्चितसाध्य एव सिषाध-यिषया तत्सम्भवादित्यत आह । पक्षे इति । तथा च सकलानु-मानप्रामाण्योच्छेद इति मूलार्थ इति भावः । सत्प्रतिपक्षोत्थापक-त्वरूपोपाधित्वेन दूषकतायाः किन्त्वित्यादिना स्वयमपि वक्ष्यमाण-तया न हि वयमुपाधित्वेनेति ग्रन्थासङ्गतिरित्यतो व्याचष्टे । उ-

पाधित्वेनेति । स्वव्यभिचारेणेत्यादि । साध्यव्यभिचारानुमापकव्यभिचारप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः। एवं च शङ्कास्थले नोपाधिरित्यत्राप्येतदेवोपाधित्वं बोध्यम् । मूले साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकादिति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चीयमानस्य तस्य पक्षे व्यतिरेकनिश्चयादित्यर्थः। साध्यव्यावर्तकतया । साध्यबुद्ध्यनुत्पादप्रयोजकतया। तादृशनिश्चयस्य किंविधया विरोधित्वमित्याशङ्कायामाह। व्यापकेति । वज्रलेपत्वात्। आवश्यकत्वात्। तथा च व्यापकव्यतिरेकनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रयैव तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमिति भावः । अनुमानमात्रोच्छेदकताक्षानं पक्षेतरत्वपक्षकसाध्यव्यापकत्वापादककतर्करूपम् । परमतेनेति । नैयायिकनये शक्तेरप्रसिद्ध्या तदतिरिक्तत्वघटितसाध्याप्रसिद्धेरिति भावः । तत् । अप्रयोजकत्वम्॥

इति अनुमानगादाधर्यां तर्कप्रकरणम् ॥

अथ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।

(चि०) उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् । अतो नाननुगमः । अनौपाधिकत्वं तल्लक्षणम् । नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवद्धेत्वाभासान्तरं स्यान्न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत् ? तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि न स्वतो दूषकम् । नान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकम्, अतिप्रसक्तेः । व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तद्धीस्तथा, न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम् । तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूषकः । एवं च परमुखनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवन्न पृथक् । न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारस्तदभावश्च नाव्यभिचारः, केवलान्वय्यव्यभावात् । किं तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । न चानयोः परस्परविरहत्वमिति ॥

(दी०) उक्तव्याप्तीति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषणविरहेण लाघवात् । अथ संयोगाभावस्येव संयोगवद्वृत्तेस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे ऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रापि तदवश्यं निवेशनीयमिति क्व लाघवम् ?

(गा०) लाघवादित्यस्य हेतुं पूरयति । प्रतियोगीति । आदिपदात् प्र-

तियोगिवैयधिकरण्यपरिग्रहः। विशेषणविरहेणेति।अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिघटकीभूतात्यन्ताभावविशेषणस्यात्राप्रवेशेनेत्यर्थः। भेदस्याव्याप्यवृत्तितानिराकरणेन दर्शितात्यन्ताभावविशेषणस्थलीयस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादेरनिवेशादिति भावः। हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे। किञ्चिदवच्छिन्नहेतुमद्वृत्तित्वग्रहे। तादृशग्रहश्च अत्यन्ताभावे प्रमारूपो भेदे तु भ्रम इत्यन्यदेतत्। तत्रापि। भेदेऽपि। तत्। विशेषणान्तरम्। अवश्यं प्रवेशनीयमिति। अन्यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहसत्त्वेन तदा तत्र तादृशावच्छेदकत्वसामान्याभावाग्रहेणानुमितिर्न स्याद्विशेषणान्तरप्रवेशे तु हेतुमन्निष्ठभेदविशेषप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यैव विरोधितया नानुपपत्तिरिति भावः। क लाघवम्। अधिकविशेषणाप्रवेशप्रयुक्तमिति शेषः।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां तटस्थः शङ्कते। नन्विति।

(दी०) नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमितिर्न स्यात्। न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति वाच्यम्।

(गा०) अनुमितिर्न स्यादिति। प्रतियोग्यनुपस्थितया तदा प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावे दुर्ग्रहतया तद्घटितव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वादिति भावः।

अत्रोपाध्यायसमाधानमाशङ्कते। न चेति। प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना इति। तथा च प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिकालीनस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्यापि सङ्ग्रहः। तादृशसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना ये ये हेतुमन्निष्ठाभावास्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वा-

दिति भावः । अज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं न तु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वम्, प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानाप्रसिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तेः ।

न च ज्ञाने तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया यादृशशरीरावच्छिन्नस्य पुंसः कदाचिदपि क्वचिदप्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहो न जातस्तस्यानुमित्यनुपपत्तिः, तदीयतज्ज्ञानाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । शरीरविशेषमनन्तर्भाव्य तत्तदात्मसमवेतत्वरूपतत्पुरुषीयत्वस्यैव निवेशनीयतयाऽप्रसिद्ध्यनवकाशात् । तत्कालावच्छिन्नो यः स्वविषयकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहाविरहस्तद्वत्तत्पुरुषकत्वस्य तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषीयत्वस्वविषयकत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानसामान्यकत्वस्य तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषीयज्ञाननिरूपितत्वस्ववृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामान्यकत्वस्य वा अभावविशेषणत्वोपगमात् ।

एतेन यस्मिन्नभावे कस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभ्रमो नासीत्तद्विषयकतज्ज्ञानस्याप्रसिद्धावपि न साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानदशायामनुमित्यापत्तिः । व्यभिचारज्ञानदशायामपि तथाविधयत्किञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य ग्रहादनुमित्यापत्तिरतो यावदिति ।

यद्यप्यत्र कालपुरुषाणां विशिष्य निवेशेनाननुगमो दुर्वारः । एवं संयोगी सत्त्वादित्यादौ द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानसंयोगाद्यभावभिन्नाभावसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य संयोगत्वादौ सुग्रहत्वादतिप्रसङ्गः । हेत्वधिकरणसामान्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानान्यत्वानिवेशे कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाद्यात्मकाभावेऽपि तस्याक्षतत्वादनुमित्यनुपपत्तिरतो यद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानो यस्तद्धेत्वधिकरणनिष्ठतदीयाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहो हेतुर्वाच्यः, तथा च यत्त्वतत्त्वाननुगमादप्यननुगमः । स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वेनाज्ञायमानहेत्वधिकरणवृत्तित्व-

मभावविशेषणं तु यद्धेत्यादिकल्पानुसारेणैव सङ्गच्छते । तथापि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्यान्यदोषमाह । तादृशाभावेत्यादिना ।

(दी०) तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण, प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् । नापि प्रातिस्विकरूपेण, जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् । नापि रूपान्तरेण, वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

(गा०) तादृशाभावग्रहः । तादृशहेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहः । अवच्छेदकत्वत्वेन रूपेण । प्रतियोग्यवगाही अनुमितिहेतुरिति शेषः । तादृशावच्छेदकत्वत्वेन प्रतियोग्यवगाहित्वं च तद्धर्मपर्याप्तं प्रतियोगितावच्छेदकतावगाहित्वम्, अतो न हेतुमन्निष्ठघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमितिप्रसङ्गः । तदसम्भवात् । तादृशस्य ग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहित्वेनासम्भवात् । सामान्याभावग्रहे सामान्यघटितविशेषरूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः । तथा चैतावान् प्रयासो विफल एवेति भावः ।

प्रातिस्विकरूपेण । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वेन प्रतियोगिविषयकोऽभावकूटग्रह एव हेतुरिति शेषः । असम्भवादिति । तादृशग्रहस्यैवासम्भवादित्यर्थः । तत्तदभावत्वेन तावदभावानां युगपदनुपस्थितेरिति भावः । रूपान्तरेण । येन केनापि रूपेण तावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकाभावग्रहो हेतुरिति । शेषः । तथा च विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकं न निवेश्यमिति भावः ।

यद्यप्येवमपि साध्याभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहकालीनानुमित्युत्पादकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावमात्रग्रहस्यासङ्ग्रहः, तादृशप्रतियोगिता-

वच्छेदकत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानो यो वस्तुगत्या प्रतियोगिसमानाधिकरणो हेतुमन्निष्ठः कश्चिदन्योऽभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वविरहात् तथापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि साध्याभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वादिना ऽभावावगाहिनः प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानादेव तदानुमितिरवगन्तव्येत्यभिमानः ।

तादृशज्ञानस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारज्ञानाविरोधितया व्यभिचारधीदशायामतिप्रसङ्गं पुनः स्वयमाह । वह्नित्वेति । भ्रमेऽपीत्येतेनानुमिताविष्टापत्तिशङ्काव्युदासाय व्यभिचारज्ञानसत्त्वं दर्शितम् । इति ज्ञानादिति । एतादृशज्ञानस्य विशेषाभावावगाहित्वेन दर्शितव्यभिचारग्रहाविरोधित्वेन तद्दशायामुत्पत्तौ बाधकाभावादिति भावः । अनुमितिप्रसङ्गादिति । वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वसमानाधिकरणतया उक्तग्रहविषयस्याप्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।

(दी०) न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति वाच्यम् । वह्नित्वे धूमसमानाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथा ग्रहसम्भवात् । धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितौ वह्नित्वे रासभत्वादौ च तादृशभ्रमोत्पादेऽपि रासभादेरिव वह्नेरप्यननुमानाच्च । एवं वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिका वह्नीतरप्रतियोगिकाश्च ये धूमसमानाधिकरणाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहेऽपि ।

(गा०) हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति । तथा चोक्तव्यभिचारज्ञानदशायां हेतुसमानाधिकरणत्वशून्यस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वाद्वह्नित्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावानवगाहिन उक्त-

ज्ञानान्नानुमित्यापत्तिरिति भावः । उक्तरूपेण । हेतुमन्निष्ठवह्नित्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्वेन । तथा ग्रहसम्भवात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहसम्भवात् । व्यभिचारग्रहे वास्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावाभानेन हेतुमद्वृत्तित्वेन ज्ञायमानसकलाभावानां वह्नित्वानवच्छिन्नाभावत्वेन भानादिति भावः । तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

वास्तवहेतुसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे यत्र नातिप्रसङ्गः तत्रापि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वानिवेशपक्षेऽतिप्रसङ्ग इत्याह । धूमाधिकरणेति । तादृशप्रमोत्पादेऽपि । एतद्धूमाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्वेन निरुक्तयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रमोत्पादेऽपि । धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितया एतद्धूमसमानाधिकरणाभावानामेव हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वादिति भावः । प्रमात्वकथनेन रासभादेरननुमानं दृढीकृतम् । बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानादिरूपदोषं विना अभ्रान्तस्य व्यभिचारिलिङ्गकानुमित्यनुदयात् । रासभादेरिवेति दृष्टान्तेन च तदा वह्न्यनुमिताविष्टापत्तिशङ्का निरस्ता । अनुमितिप्रयोजकाविशेषे कस्यचिन्नानुमितिः कस्यचिच्चानुमितिरिति वक्तुमशक्यत्वात् ।

हेतुसमानाधिकरणाभावत्वमात्रेण रासभाद्यभावावगाहितत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेऽपि हेतुसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नाभावत्वादिना तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकग्रहादेव वास्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाभावविषयकव्यभिचारज्ञानदशायामपि रूपान्तरेण तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादनुमित्यापत्तिः सम्भवतीति न्यूनताभङ्गाय तामपि दर्शयति । वह्नित्वावच्छेदेनेति । वह्नौ शुक्लत्वग्रहे हेत्वधिकरणे वह्नित्वावच्छिन्नाभावे गृह्यमाणे हेतुमन्निष्ठशुक्लाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि वह्नित्वे ग्रहसम्भवाद्वक्ष्यमाणग्रहासम्भव इति वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशानुसरणम् । सति च हेतुमति वह्नित्वावच्छिन्नाभावभ्रमे इति पूरणीयम् । प्रकृतग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानयावदभावान्तर्गतवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगाहितानिर्वाहाय शुक्लप्रतियोगिका इति । अभावे हेतुसामानाधिकर-

ण्यावगाहित्वविशेषणेनाप्यस्याव्यावर्त्यतोपपत्तये धूमसमानाधिकरणेति । तत्प्रतियोगितानवच्छेदकम् । तदन्यतरप्रतियोगितानवच्छेदकम । ग्रहेऽपि । अननुमानादित्यनुषज्यते । तथा च तत्र तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

नन्वित्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । मैवमिति ।

(दी०) मैवम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्बुद्धीनां वानुगमात् ।

(गा०) तेषाम् । साध्यतावच्छेदकविशेषणतयानुमितिजनकग्रहविषयाणामभावानाम् । विरोधिग्रहविषयत्वं यद्रूपविशिष्टविषयकग्रहत्वावच्छेदेन विरोधिता तद्रूपविशिष्टत्वम् । अतस्तादृशग्रहविषयत्वस्य यथाश्रुतस्य केवलान्वयित्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अत्र यत्त्वतत्त्वनिवेशेनाननुगमाद् विरोधिग्रहविषयविषयकज्ञानत्वेन विरोधिज्ञानहेतुत्वस्य च शिरोवेष्टनेनेत्यादिन्यायेनायुक्तत्वाद्विरोधित्वेनैव जनकज्ञानमनुगमयति । तादृशेति । यद्यप्युक्तव्यभिचारावगाहिसमूहालम्बनधीविरोधित्वमतिप्रसक्तं तथापि तादृशग्रहसामान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । तच्च तादृशालौकिकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकत्वम । तादृशावच्छेदकत्वविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यताकत्वाविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारणमनुपादेयम । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणवह्न्यभावेतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयकग्रहत्वावच्छिन्ननिरूपितां प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात । तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे गौरवात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वपर्याप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकतानिवेशेऽपि पर्याप्तिपदार्थविवेचनायां गौरवात् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवगाहिज्ञानेऽपि विरोधितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयिताघटितधर्मस्य तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वायोगात्तादृशज्ञानासङ्ग्रहाच्च । प्रतिबन्धकत्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या साध्य-

तावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयता तद्वत्त्वमतो न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानसाधारण्यम्। तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वादिप्रकारेण व्याप्यवत्ताज्ञानीयव्याप्तिधर्मितावच्छेदकविषयितान्तर्गतानुयोगित्वविषयितायाः व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशात्।

(१) [न च निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकभेदतत्त्वाभावयोरिव तद्व्याप्यधर्मस्यापि साध्यतावच्छेदकविशेष्यकज्ञानादनुमितिस्वीकारः सम्भवति व्यभिचारज्ञानविरोधितायाः अविशेषादिति वाच्यम्। व्यभिचारज्ञानविरोधिनो ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञानादनुमित्यनुत्पादसम्भावनाया यदि चेत्यादिना ग्रन्थकृताग्रे दर्शनीयतद्वारणप्रकारस्यैवोक्तज्ञानादनुमित्यनुत्पादे एतद्वारणप्रकारस्याप्यनुसरणीयत्वात्। व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवत्त्वेन तज्ज्ञानस्य तत्प्रतिबध्यत्वेनापि विशेषात्। व्यभिचारनिश्चयाप्रतिबध्यस्यानुमितिहेतुत्वे व्यभिचारनिश्चयद्वितीयक्षणे तादृशज्ञानोत्पत्त्या तत्तृतीयक्षणेऽनुमितिप्रसङ्गात्।]

अथ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्याप्तिधर्मितावच्छेदकधर्मविशेषविषयितानिवेशनमावश्यकम्। व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकतया भासमानधर्मावच्छिन्नांश एव तादृशसामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वात्। एवं च तादृशव्याप्त्यवगाहिनो दर्शितज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः। एवमुक्तावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतकथितानुयोगित्वविषयतावत्त्वात् ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गः।

न चानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वनिवेशान्न व्यापकाभाववत्ताज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तादृशावच्छेदकत्वव्यापकवह्न्यभावातिरिक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानीयानुयोगित्वविषयितायामवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वस्याप्यक्षतत्वात्।

---

(१) [ ] पुस्तकान्तरे पाठोऽयं नोपलभ्यते।

यद्यपि तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मैवस्वरूपव्यापकताविशिष्टधर्मान्तरावच्छिन्न(१)धर्म्यभाववत्ताग्रहो न तद्वत्ताग्रहविरोधी धूमव्यापकतावच्छेदकधर्मवन्महानसीयवह्निर्नास्तीति बुद्धावपि धूमवत्ताज्ञानोदयात् । तथापि तद्धर्मनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वग्रहधर्मितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावग्रहस्यैव तादृशव्यापकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावग्रहस्य तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमनुभवसिद्धमेव ।

न च तादृशतद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेर्व्यापकत्वविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, व्यापकताविषयकज्ञानान्तरविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय च नातिप्रसङ्गः, ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीयत्वात् । एवं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्त्यवगाहिपूर्वोक्तज्ञानादपि नानुमितिप्रसङ्गः । ग्राह्याभावे यद्धर्मव्यापकता गृह्यते स्वतन्त्रतद्वत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकग्राह्याभावधर्मिकतद्धर्मव्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मवत्ताज्ञानत्वस्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधारण्येन ईदृशविशिष्टज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वाभावात् । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताया उक्तविशेषणेनैव वारणादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्ने निरुक्तव्यापकत्वं गृहीतं विशेषणान्तरविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नाभावग्रहवारणाय तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वस्य तद्धर्मपर्याप्तप्रकारताविशेषावच्छेदकताकत्वस्य वा निवेशनीयतया व्यापकताविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकविशेषावच्छिन्नाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

अस्तु वा ज्ञानद्वयदर्शितविशिष्टज्ञानयोरनतिप्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेणैकमेव प्रतिबन्धकत्वं तथापि कथितानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वनिवेशे वक्ष्यमाणावच्छेदकभेदासङ्ग्रहः । एवं शुद्धतदभावव्याप्तिविशिष्टज्ञानतद-

(१) धर्मान्तरावच्छिन्नेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

भावव्याप्तिविशिष्टावच्छेदकताविशेषाभावत्वादिना विशिष्टज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेश्य दुर्निर्वचतया तान्निवेश्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यावच्छेदकताविशेषाभावज्ञानीयसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वाविषयताया अपि निरुक्तज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशोऽक्षत एवेति तादृशज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एव ।

अत्राहुः । तादृशावछेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन तादृशग्रहप्रतिबन्धकताया विशेषणीयतया न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्तादिज्ञानसाधारण्यं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानीयविषयितायास्तद्वत्ताज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् । न चैवं तादृशप्रतिबध्यताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु किं प्रतिबन्धकतानिवेशनेति वाच्यम् । प्रतिबन्धकत्वानिवेशे संशयात्मकतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादप्यनुमित्यापत्तेः । दर्शितोभयविधज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वस्य दुर्निर्वचतया तन्निवेश्य संशयवारणासम्भवात् ।

न च तादृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकात् साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षानवगाहिनः स्वातन्त्र्येण तदवगाहिसमूहालम्बनाच्च ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तद्वारणायैव पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिता या तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छालिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या । तथा च तादृशसंशयवारणमशक्यमेव । संशयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशालित्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितावत्त्वविशेषणताविशेषोभयसम्बन्धेनैव तथाविधप्रतिबन्धकतावत्त्वेनैव हेतुतायाः स्वीकरणीयतया संशयादितोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवात् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे व्याप्तेर्धर्मितावच्छेदकीयविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपित-

स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपितावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनैव(१) तादृशग्रहप्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यता तु न निवेशनीया । अवच्छेदकभेदग्रहे चावच्छेदकत्वमपि पारतन्त्र्येण स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन भेदांशे प्रकारतया भासते । तथा च तादृशभेदात्मकाभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयता तद्वत्त्वमक्षतमेव ।

अथ वा स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतायां तादृशाभावविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितत्वमेव निवेश्यं न तु तादृशाभावविषयतानिरूपितत्वम्, अवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहे तादृशाभावविषयतानिरूपितानुयोगितात्मकसम्बन्धनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वमवच्छेदकत्वविषयतायामक्षतमेवेति न तादृशग्रहासङ्ग्रहः । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताविशेषणानां वारणं पूर्ववत् ।

(दी०) विरुणद्धि च सामान्याभावबोधोऽपि सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिम् । सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जात्वपि नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात् । तत् कस्य हेतोः ? तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धेर्विरोधित्वात् । अवगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतद्वत्ताम् । अत एव अवच्छेदकतत्त्वयोरन्योन्यात्यन्ताभावयोरुपसङ्ग्रहः । हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीतिरिहाप्यनुसन्धेया ।

(गा०) ननु प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकज्ञानस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याविषयकतादृशज्ञानस्य च प्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रकारताभिन्ना या हेतुप्रकारताभिन्नप्रकारता तदनिरूपिता या हेतुप्रकारतानिरूपिताधिकरणविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता या अधिकरणप्र-

---

(१) स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनैवेति पाठान्तरम् ।

कारतानिरूपिता आधेयत्वविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता आधेयताप्रकारतानिरूपिता या अभावत्वावच्छिन्नविषयतेत्येवं क्रमेण विषयताकूटं निवेश्यानुगमः सम्भवति, उभयसाधारणनिश्चयत्वस्यापि कथंचिन्निर्वक्तुं शक्यत्वादिति किं प्रतिबन्धकताघटितनिरुक्तरूपेण हेतुतयेत्याशङ्क्य तादृशरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनान्तरमाह। अत एवेति । अन्यथावच्छेदकत्वविषयतानिरूपितात्यन्ताभावविषयतायाः कारणतावच्छेदकत्वेऽवच्छेदकभेदग्रहस्यावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितभेदविषयतायास्तथात्वेऽवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात् ।

न चावच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालिज्ञानत्वेन द्वयोरनुगमः सम्भवति, अवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहस्याप्यवच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या सांसर्गिकविषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालित्वादिति वाच्यम्। तथा सत्यवच्छेदकत्वभेदाद्यवगाहिज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेनानुगमे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वादिसाध्यतावच्छेदककस्थले तादृशसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य नियमत आहार्यरूपतया तत्प्रतिबन्धकताया अप्रसिद्ध्या कारणतावच्छेदकाप्रसिद्धिरत आह । हेत्वाभासे चेति । तथा च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वं प्रति यद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वेन व्यापकता तद्रूपावच्छिन्नांशे तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या अभावविषयतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयता तस्याः कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम्, प्रकृते च शुद्धवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकोऽनाहार्यग्रहोऽपि तादृशस्तत्प्रतिबन्धकश्च तादृशविशिष्टवह्नित्वविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रह इति न दोषः। शुद्धवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशग्रहप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशानवच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वरूपसाध्यतावच्छेदकविषयताशालित्वमिति न तादृशज्ञानाद्विशिष्टवह्नित्वावच्छि-

अविधेयताकानुमितिप्रसङ्गः ।

अत्र च यादृशप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिनिश्चयाद्यवह्नितोत्तरोत्पन्नानाहार्यमानससामान्ये प्रकृतसाध्यतावच्छेदके तादृशावच्छेदकत्वविशिष्टयावगाहित्वाभावस्तादृशविषयताशालिनिश्चयत्वेन हेतुतेति रीतिर्न सम्भवति । तथा सति तादृशविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकधर्मिकमेयत्वादिनिश्चयस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । दर्शितरीतावपि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वेनैव व्यापकतेत्यन्तं परिचायकमात्रम्, विशिष्य वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वेन प्रतिबध्यीभूतज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशः साध्यतावच्छेदकादिभेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकतया शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वादित्यवधेयम् ।

(१) [अथैवमपि यत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैव वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकता न तु तद्विशिष्टवह्नित्वत्वादिना तत्र व्यापकतावच्छेदकत्वांशपरित्यागे निर्धर्मितावच्छेदककमेव व्यापकतानवच्छेदकत्वज्ञानं भवेत् तस्य च व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानाप्रतिबध्यतया नोक्तरीत्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिततद्घटितव्यापकताज्ञानयोरनुगमसम्भवः । न च शुद्धेन हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशिष्टस्य वह्नित्वादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र तदवच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि शुद्धतदवच्छिन्नविशिष्टसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेण नोक्तरीत्या व्यापकताद्वयज्ञानानुगमापेक्षेति वाच्यम् । वह्नित्वत्वाद्यसहितेन व्यापकतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावगाहिनो ज्ञानस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि तेन रूपेण वह्नित्वादिप्रकारकानुमितिजनकत्वे वह्नित्वत्वादिसहितेन तेन रूपेण वह्नित्वादिविषयकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनस्तेन रूपेण तद्विषयकानुमित्यजनकताप्रयुक्तफलवैषम्यस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेनानुचितत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितवह्नित्वाद्यप्रकारकतत्प्रकारकानुमितिविलयप्रसङ्गादिति चेन्न । यत्र शुद्धव्यापकतावच्छे-

---

(१) [ ] पुस्तकान्तरे नास्त्ययं पाठः ।

दकत्वेन साध्यतावच्छेदकता तत्रापि विशेष्यतया तत्प्रविष्टम-भावमवच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्यविशेषितं धर्मितावच्छेदकीकृत्याव-च्छेदकावच्छेदेन व्यापकतानवच्छेदकत्वावगाहिनोऽनाहार्यज्ञानस्य सम्भवेन तद्विरोधित्वेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नधर्मिकद्वि-विधव्यापकताज्ञानस्यानुगमसम्भवात् ।]

ननूक्तरूपेणानुमितिहेतुत्वे वह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेद-कं वह्नित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तादृशज्ञानानामपि सामान्याभावावगाहितया प्रतियोग्यसमाना-धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपाविशेष-धर्मप्रकारकग्रहविरोधित्वादित्यत आह । यदि चेति ।

(दी०) यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरो-धित्वेन विशेषणीयम् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे तु सुतरां विशेषणदानमिति । सत्यम् । तथाप्यन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वम्, न वा प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः ।

(गा०) तादृशज्ञानानामपि व्यभिचारज्ञानविरोधितया तेभ्यो-ऽनुमित्यभ्युपगमे क्षतिविरहात् यदि चेत्युक्तम् । अनवच्छेदकत्वा-दित्यादिपदात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावच्छेदकत्वसा-मान्याभावयोः समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामा-न्याभावस्य च परिग्रहः ।

तादृशावच्छेदकत्वादीति । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादी-त्यर्थः । आदिपदात्केवलप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । त-दविरोधित्वं तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानव-च्छेदकत्वम् । निवेशनीयमित्यस्य निरुक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्ध-कतावच्छेदकविषयितायामित्यादिः । तादृशप्रतिबन्धकताशून्य-त्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं च वह्नित्वमित्यादिसमूहाल-म्बनासङ्ग्रहप्रसङ्गात् तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य विषयि-

ताविशेषणत्वपर्यन्तानुसरणम्। अभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता च लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यवह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशनीया न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेन, भेदकूटनिवेशापत्त्या गौरवात् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशे तुल्ययुक्त्यानुमित्यनुत्पादकात्सामानाधिकरण्यांशे साध्यनीयत्वानवगाहिनस्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिरतोऽभावांशे सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानपर्यन्तनिवेशनम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशग्रहे एव वर्तमानतयाऽप्रसिद्धिरतस्तादृशग्रहनिष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशः ।

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशप्रतिबध्यतायामेव तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वं निवेशनीयं तावतैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवात् तदीयप्रतिबध्यतायास्तथाविधग्रहत्वव्यापकत्वादित्यवधेयम् ।

एतावत्पर्यन्तेनान्योन्याभावघटितव्याप्तेरत्यन्ताभावघटितव्याप्तेश्च ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयतानिवेशसास्यव्यवस्थापनेनान्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां लाघवं निराकृत्य वास्तवतादृशव्याप्तिशरीरलाघवमपि स्वमतमाश्रित्य निराकरोति । अन्योन्याभावस्येति । सुतरां विशेषणदानमिति। व्याप्तिशरीरे ऽपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणप्रवेशावश्यकत्वमित्यर्थः ।

अत्रेदं तत्त्वम्। प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहितदनवगाहिज्ञानयोः पृथगेव हेतुता । अन्यलिङ्गकाद्यनुमितौ व्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यस्यावश्यं निवेशनीयतया परस्परं व्यभिचारानवकाशात् ।

न च पृथक्कारणताकल्पनापेक्षयोक्तानुगतरूपेण हेतुताकल्पनमुचितमिति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकमित्याकारकयोरप्रामाण्यज्ञानयोः पृथगभाववैशिष्ट्यनिवेशानुरोधेन कारणताद्वयकल्पनाया आवश्यकत्वात् ।

न चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दितज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकतयैव ततोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य निवेश एव नास्तीति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टस्यापि ज्ञानस्य तदभावदशायां अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टत्वेन व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य किञ्चित्कालावच्छिन्नत्वविरहेण कारणतावच्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः फलोपधाने तन्त्रत्वोपगमेनाप्यनिस्तारात् । न च व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टत्वेन हेतुत्वोपगमादेव नाप्रामाण्यग्रहविशिष्टज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य दूषितत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेरपि तत्पर्याप्त्यधिकरणतयाऽप्रमाण्यादिग्रहकालेऽनुमित्यापत्तेर्वज्रलेपत्वात् । एवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाभाववति साध्ये तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रकारकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाभाववति तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकालीनज्ञानस्यापि उक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतया ततोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तादृशाप्रामाण्यग्रहाभावयोः पृथक् पृथगेव निवेशनीयतया क्वानुगम इति ।

अथ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं न विचारसहम् । तथा हि प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नसामान्यभेदो निवेशयितुमशक्यः, सर्वेषामेव यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यधिकरणतया तादृशभेदाप्रसिद्धेः । संयोगसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेऽपि धूमादिरूपहेत्वधिकरणे तदसत्त्वात्प्रमात्मकतादृशज्ञानस्य

क्वचिदप्यसम्भवात् ।

न च तादृशज्ञानं भ्रमात्मकमेव सर्वत्रानुमितिहेतुरिति वाच्यम् । तथा सत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमितिविलयप्रसङ्गात् । यत्किञ्चित्प्रतियोग्यनधिकरणत्वं चाव्यावर्तकम्, स्वप्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदनिवेशे च स्वपदस्याभावसामान्यपरत्वे दर्शिताप्रसिद्धितादवस्थ्यं यत्किञ्चिदभावपरत्वे च व्यभिचारिस्थलेऽपि यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्तत्रापि विशेषदर्शिनामनुमित्यापत्तिरतस्तत्तदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तितत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रह एव हेतुर्वाच्यः । तत्र च तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां येन केनापि रूपेणाभावग्रहस्य हेतुत्वे धूमसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः, तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन तदभावग्रहस्य हेतुत्वे तत्तदभावत्वेन तादृशसकलाभावानां जन्मसहस्रेणापि ज्ञानं न सम्भवतीति उपाध्यायमतदूषणग्रासः ।

एवं यादृशयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव सिद्धान्तलक्षणे व्याप्तिशरीरघटकतया विवक्षितत्वात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वानां येन केनापि रूपेण तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन वाऽभाववज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि सुतरामुक्तदोषप्रसङ्ग इति । मैवम् । स्वावच्छेकावच्छिन्नानधिकरणत्वसम्बन्धेन हेत्वधिकरणनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नसामान्याभाव एव व्याप्तिघटकस्तज्ज्ञानमेवानुमितिहेतुः स्वपदं परिचायकमात्रं न तु तदर्थस्यापि निवेशः, अन्यदीयावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणत्वस्यान्यदीयवृत्तिनियामकसम्बन्धताविरहान्न संयोगादिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितामादायाव्याप्त्यवकाश इति न स्वपदार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रतियोगितात्वेन वा निवेश इति विकल्पावसरः ।

अथ वा हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपमनुगतं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं भेदस्याव्याप्य-

वृत्तित्वानभ्युपगन्तृमते प्रतियोगिताविशेषणं देयम्, स्वनिरूपकानुयोगिताविशिष्टनिरूपितत्वस्वावच्छेदकविशिष्टवदनुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं हेतुमन्निष्ठाभावाधिकरणताविशेषणं भेदस्याव्याप्यवृत्तितामतेऽपि सम्यगिति दिक्।

अथेत्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते। सत्यं तथापीति। प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैवेत्येवकारेण प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्वस्य विशेषणत्वव्यवच्छेदः। तथा चात्यन्ताभावघटितव्याप्तौ अवच्छेदकावच्छिन्नांशानिवेशाधिक्याद्गौरवामिति भावः। अत्र च प्रतियोगिभिन्नत्वं हेत्वधिकरणे निवेशयितुं न शक्यते अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुमति संयोगिभेदप्रतियोगिनः संयोगिनो भिन्नत्वस्याक्षततयाऽव्याप्तेरशक्यवारणत्वात्तस्य व्याप्यवृतित्वेऽपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां संयोगिभेदप्रतियोगिभिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संयोगे ग्रहादनुमित्यपलापापत्तेश्चेत्याभिप्रेत्य प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य विशेषणत्वमुक्तम्।

न चैवं संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तिरिति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेन गुणाद्यवच्छेदेन संयोगिभेदे प्रतियोगिवृत्तित्वाभावसत्त्वात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षणीयतयाऽव्याप्तेरनवकाशात्।

सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वं प्रागेव दूषितमित्यभिप्रायेण चेदमत्रावधेयमित्यादिना प्रतियोग्यवृत्तित्वघटितव्याप्तिलक्षणस्य स्वयमेव दूषणीयत्वात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमेवाभावविशेषणं देयं न तु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिति नोक्तलाघवावकाश इत्यभिप्रेत्य लाघवान्तरमाह। न चेति। न वेत्यर्थः। अत्यन्ताभावघटितव्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य निवेशे सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायासम्भववारणायात्यन्ताभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य अवश्यं निवेशनीयतया गौरवादिति भावः।

यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिन इत्यस्वरससूचनाय। स चात्यन्ताभावप्रतियोगितायामिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेन लाघवविरहात्, अन्यथा

समवायादिना वह्न्यादिमतो भेदमादायासम्भवप्रसङ्गात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तदंशे साम्यम्, अन्यथा विषयितासम्बन्धेन वह्नित्ववज्ज्ञानात्यन्ताभावमादाय दोषादिति वाच्यम् । यतोऽन्योन्याभावघटितव्याप्तावपि साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानिवेशने नानाव्यक्तिसाध्यके हेतुमन्निष्ठतत्तत्साध्यव्यक्तिभेदमादायाव्याप्तेः, अवच्छेदकरूपविशिष्टे(१)ऽवच्छेदके अनवच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिन्यपि अप्रतियोगित्वस्य सुवचतया ऽत्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशनानर्थक्यप्रसङ्गात् । अवच्छेदकतावच्छेदकतायां सम्बन्धभेदानिवेशे गुणवद् द्रव्यत्वादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन गुणत्वविशिष्टावच्छिन्नभेदमादायाव्याप्तेः ।

न चैकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदत्वानिवेशात्तत्साध्यकानुमितिकारणतायां लाघवमक्षुण्णमेवेति वाच्यम् । नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले एकावच्छेदकत्वांशानिवेशादत्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायामपि लाघवसम्भवेन तत्स्थलविशेषीयलाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

अथैवमपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशने लाघवमक्षतमेव । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं परित्यज्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वाद् भवता प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तौ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनाधिकरणत्वं निवेशनीयं न त्वभावे तदधिकरणावृत्तित्वं तथा चान्योन्याभावविशे-

---

(१) अवच्छेदकतानवच्छेदकरूपविशिष्टे इति २ पु० पाठः ।

षणप्रतियोग्यवृत्तित्वस्य न प्रतियोग्यनधिकरणत्वापेक्षया लघुशरीरतेति वाच्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणत्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य लघुत्वात् । एतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशात् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे वक्ष्यमाणदोषेण प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशासम्भवात् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमभ्युपेत्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्यैवात्यन्ताभावे निवेशनीयत्वादिति चेन्न । अत्यन्ताभावप्रतियोगिताघटितलक्षणे स्वावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्वधिकरणकत्वं प्रतियोगितायां विशेषणं देयम् । अन्योन्याभावीयप्रतियोगिताघटितलक्षणे च स्वाधिकरणवृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्वधिकरणकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमित्येव निष्कर्षः । तत्र चावच्छेदकविशिष्टांशनिवेशाधिक्यमस्त्वत्यन्ताभावीयप्रतियोगिताघटितव्याप्तौ, तथापि चरमव्याप्तौ तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेकतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणं साध्यतावच्छेदके; प्रथमव्याप्तौ च तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणम्, तत्र चरमव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वांशस्याधिकस्य निवेशाद्विपरीतगौरवम् अच्छेदकविशिष्टांशापेक्षया एतदंशस्य गुरुत्वात् ।

न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्य भवतोऽप्यावश्यकत्वात् अवच्छेदकत्वनिरूपितत्वांशस्यैवैतन्मते आधिक्यमिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकविशिष्टस्य सम्बन्धतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशादेवोपपत्तौ प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य मयाऽनिवेशनीयत्वात् ।

न चैवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेश उभयमते एवेति वाच्यम् । तथाप्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तन्मते निवेशाधिक्येन लाघवानवकाशादिति दिक् ।

(दी०) अपरे त्वन्योन्यासन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतरा-

ग्रहे ऽन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकतया तदुभयज्ञानमेव हेतुः । इन्द्रियसंयोगादिवच्च विशिष्यैव कार्यकारणभावान्न व्यभिचारः ।

(गा०) इन्द्रियसंयोगादिवच्चेति । यथा द्रव्यप्रत्यक्षत्ववतत्समवेतप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियसंयोगत्वतत्संयुक्तसमवायत्वादिना सन्निकर्षहेतुतायां कारणतावच्छेदकाननुगमेऽपि कार्यतावच्छेदकाननुगमान्न व्यभिचारः । तथात्र कारणतावच्छेदकाननुगमेऽपि तत्तद्व्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरोत्पन्नानुमितित्वरूपविशेषधर्माणामेव तत्तद्व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन कार्यतावच्छेदकाननुगमान्न व्यभिचार इत्यर्थः ।

केचित्तु अत्यन्ताभावान्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य तद्विरोधित्वरूपानुगतधर्मेण उभयविधव्याप्तिज्ञानहेतुतां स्वीकुर्वन्ति तेषां मतमुपन्यस्य परे दूषयन्ति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितो ऽभावो धर्मिणि गृह्यमाणः साध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य विरोधित्वेन व्याप्तिबुद्धयो ऽनुगमनीयाः । प्रतिबध्नीतश्च साध्यतद्वदत्यन्ताभावान्योन्याभावग्रहौ साध्यवत्ताबुद्धिम् । केवलान्वयिस्थले च भ्रमरूपस्यैव तद्ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थित इति । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । धर्मिणि गृह्यमाण इति । धर्मिविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । साध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयः । तथा च स्वावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गावच्छिन्नयद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या धर्मिविषयतानिरूपिताभावविषयता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका स्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानि-

रूपितसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञा-
नानुगम इति पर्यवसितार्थः। प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्न-
त्वतत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः प्रकारतायां यद्रूपनिष्ठत्वतद्रूपनिष्ठत्व-
योर्निवेशाद्वह्नित्वावच्छिन्नभेदवह्निमत्त्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसामाना-
धिकरण्यग्रहाविरोधिनो हेतुसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छे-
दकं वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं
वह्निमत्त्वमित्यादिज्ञानान्न वह्न्याद्यनुमित्यापत्तिः। वह्निभेदादिधर्मिता-
वच्छेदककवह्न्यादिमत्ताज्ञानं प्रति तद्भेदादिधर्मितावच्छेदककसंयो-
गसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां वह्न्यादिभेद-
निष्ठविषयताया अपि निवेशादुक्तज्ञानात्पुनर्वह्न्यनुमानापत्तिरतो ध-
र्मिविषयतानिरूपितेति। विधेयस्य धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्या-
श्रयो यादृशो धर्मस्तद्विशिष्टविशेष्यतानिरूपितेत्यर्थकम्, धर्मिताव-
च्छेदकतानात्मिकेति तु फलितार्थः। प्रतिबन्धकत्वं च तदभावव्या-
प्यवत्ताज्ञानादिप्रतिबन्धकताविलक्षणमुपादेयम्, अतो नातिप्रसङ्गः।
पक्षधर्मत्वाद्यविषयकव्यापकताज्ञानवारणाय पूर्ववत्प्रतिबन्धकताव-
च्छेदिका या पक्षविशेषणतावच्छेदकसामानाधिकरण्यविशेषणीभव-
त्साध्यविषयतानिरूपिता साध्यतावच्छेदकविषयता तद्वत्त्वमेव वि-
रोधित्वपदेन विवक्षणीयम्। साध्याभाववदवृत्तित्वादिधीश्च नानु-
मितिहेतुरतस्तदसङ्ग्रहो न दोषाय। तादृशी च साध्यतावच्छेदक-
विषयता अत्यन्ताभावघटितव्याप्त्यवगाहिनि परामर्शे प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावस्य विशेष्यविधया अन्योन्याभावघटितव्याप्त्य-
वगाहिनि च परामर्शे विशेष्यतावच्छेदकविधया विषयतैव।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छे-
दकत्वमेव भेदघटितव्याप्तौ निविष्टमिति उभयत्रावच्छेकत्वा-
भावविशेष्यतया साध्यतावच्छेदकविषयतैव व्यभिचारधीप्रति-
बन्धकतावच्छेदिका अतः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतदर्शितसाध्य-
तावच्छेदकविषयतावत्त्वेन हेतुत्वे वह्नित्वत्वादिना पदार्थान्तरेऽत्य-
न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहिभ्रमासङ्ग्रहः। तादृश-
विषयतायां साध्यतावच्छेदकीयत्वमनिवेश्य तत्सङ्ग्रहे च भेदप्रति-
योगितानवच्छेदकवह्निमत्समानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानस्यापि
सामानाधिकरण्यविशेषणविषयतानिरूपितव्यभिचारधीप्रतिबन्धक-

तावच्छेदकसाध्यविषयताशालित्वात्ततोऽनुमित्यापत्तिः, वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन भ्रमविषयतासाधारणेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिवेशे च स्वरूपतो वह्नित्वाद्यवगाहिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निसमानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानासङ्ग्रह इति दूषणमनवकाशम् । साध्यतावच्छेदकांशेऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वाभावावगाहिन एव भेदघटितव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तस्य च वह्नित्वत्वावच्छिन्नविषयतावत्त्वनियमात्तादृशविषयतात्वेनैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिवेशात् ।

ननु केवलान्वयिनि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्ताभावस्याप्रसिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यधीरप्रसिद्धेति कथं तद्विरोधित्वेनानुगम इत्यत आह । केवलान्वयीति । भ्रमरूपस्यैवेति । तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविषयतानिरूपिताभावविषयताया एव निवेशितत्वाद्वास्तवसाध्याभावाप्रसिद्धावपि इतराभावांशे प्रतियोगितया साध्यप्रकारकस्य व्याप्तिधीप्रतिबध्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्यैवानुगमनिर्वाह इति भावः ।

तच्चिन्त्यमिति । अत्र यत्त्वतत्त्वनिवेशादननुगमो दुर्वारः । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावविषयतात्वेन च व्यभिचारज्ञानीयात्यन्तान्योन्याभावविषयतयोर्नानुगमसम्भवः, व्यभिचारधियोऽभावांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तदीयाभावविषयतायाः साध्यधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । साध्याभावांशे सधर्मितावच्छेदककं साध्याभाववन्महानसवृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानं प्रति हेतुमन्महानसनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यादिज्ञानस्यापि विरोधितया ऽभावांशे सधर्मितावच्छेदककज्ञानविरोधित्वेनानुगमे ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

एवं दर्शितव्यभिचारज्ञानस्य प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वेऽपि साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वानियमात्साध्यतावच्छेदकांशेऽवच्छेदकत्वाभावग्रहस्य कथं तद्विरोधिता ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । मणिमन्त्रादिन्यायेन ग्राह्याभावानवगाहिनोऽपि विरोधित्वोपगमे एकाभावघटितव्याप्तिग्रहस्याप्यभावान्तरघटितव्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वोपगमसम्भवात्किं व्यभिचारज्ञानानुगमेन ।

एवमुक्तानुगतरूपावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानसामान्यविरोधित्वं नियताभावघटितव्याप्तिधीविरोधितामते न कुत्रापि व्याप्तिबुद्धौ, यत्किञ्चिद्विरोधित्वं च समूहालम्बनव्यभिचारधियमादाय घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहे महानसवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभावादिसामानाधिकरण्यग्रहमादाय च हेतुसमानाधिकरणमहानसवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानेऽतिप्रसक्तमित्यादि चिन्ताबीजमवसेयम् ।

व्यभिचारज्ञानानुगममन्तरेणापि प्रातिस्विकरूपेण व्यभिचारद्वयमुपादाय तद्विषयकज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगमसम्भवात्किं व्यभिचारज्ञानानुगमेनेति पूर्वमतमेवाक्षेप्तुं समूहालम्बनज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानमनुगमयति । साध्यतावच्छेदके इति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यम् । प्रसिद्धिः पूर्ववत् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरो ऽनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय । यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वं तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति ।

(गा०) तद्विरोधित्वमिति । तादृशग्रहसामान्यविरोधित्वमित्यर्थः । तेन घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसमूहालम्बनव्यभिचारज्ञानविरोधितामादाय नातिप्रसङ्गः । अत्यन्ताभावादिघटितव्यापकताज्ञानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानविरोधित्वे साधनधर्मिकतादृशव्यभिचारद्वयग्रहविरोधित्वरूपलघुधर्मेणैवानुगम उचित इत्याशयेनाह । साध्याभावेति । पूर्ववदिति । भ्रममादायेत्यर्थः ।

ननु साध्याभाववदवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नहेतुकस्थले प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकानाहार्यव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरित्यत आह । अधिकमिति । तत्रैवात्रापि एकदेशाविषयकज्ञानविरोधि-

ता निवेशनीयेति भावः ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वेऽन्योन्याभावगर्भैवेति मूलविरोध इत्यत आह । ग्रन्थस्त्विति । उपलक्षणपरः । अजहत्स्वार्थलक्षणयाऽत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकताघटितव्याप्तिद्वयसाधारणरूपावच्छिन्नपर इत्यर्थः ।

नन्वेवं व्यवच्छेद्याप्रसिद्धिरत आह । अनौपाधिकत्वेति । मात्रपदेनात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्यव्यवच्छेदलाभः । अत्राग्रिममूलस्वरसमाह । यद्वक्ष्यतीति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तेरनुमित्यहेतुत्वेऽनौपाधिकत्ववत्तस्यापि अनुमित्यौपयिकव्याप्त्यनुमापकत्वमभिदध्यादिति भावः ।

व्यभिचारस्योपाधेश्चाभासत्वानाभासत्वप्रयोजकविशेषदर्शनपरमूलस्य समुदिततात्पर्यार्थमधृत्वैव व्याचष्टे । व्यभिचाराज्ञानस्येत्यादिना ।

(दी०) व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वाद् व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् । सोपाधित्वज्ञानं तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयकत्वात्, किं तु व्यभिचारधीद्वारा । वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वम् । निरुपाधित्वस्य ज्ञानं तु न व्याप्तिधीहेतुः, मानाभावात् । तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

(गा०) व्यभिचाराज्ञानस्य । व्यभिचारज्ञानविरहस्य । व्याप्तिधीहेतुत्वादिति । विरोधिविषयकज्ञानाभावतयेत्यादिः । साध्यधर्मिकसाधनाव्यापकव्याप्यत्वज्ञानस्य तद्धर्मिकसाधनव्यापकताज्ञानसमानधर्मिकतया मूलोक्तमुपाधिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वबीजं भिन्नधर्मिकत्वं सुपरिहरमतो बीजान्तरमाह । विरोध्यविषयकत्वादिति । ग्राह्याभावत्वादिविशिष्टाविषयकत्वादित्यर्थः । साक्षादविरोधित्वेऽपि विरोधितामात्रेणैव न कथमाभासतेत्यत आह । वक्ष्यते चेति । साक्षाद्विरोधिन एवेति । कारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानाविषयस्यैवेत्यर्थः ।

अनुमितिप्रयोजकज्ञानविरोधित्वेन हेत्वाभासतेत्यभिमानमूला-

माशङ्कां, निराकर्तुं मूलकृताऽनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाहेतुत्वमेवोक्तं तदनुपदं स्तत्र हेतुमाह । निरुपाधीत्यादिना । तद्धेतुत्वमभ्युपेत्यापि स्वयमभिमानं निराकुर्वाणः समाधत्ते । तथात्वेऽपीति । आभासत्वायोगादिति । प्रयोजकज्ञाने साक्षाद्विरोधित्वेऽपि जनकज्ञानेऽतथात्वात्, जनकज्ञाने साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वादिति भावः ।

मूले । परमुखनिरीक्षकतयेति । अनुमितौ तद्धेतुज्ञाने वा साक्षादविरोधितयेत्यर्थः । सिद्धसाधनवदिति । सिद्धेः सिषाधयिषारूपपक्षताविघटनद्वारैवानुमितिविरोधिता न तु स्वत इति मतमालम्ब्येदमभिहितं तस्य स्वतोऽनुमितिविरोधित्वे परमुखनिरीक्षकत्वासम्भवेन दृष्टान्तताविरहाद्बाधग्रन्थे तु स्फुटतरमेवैतदभिधास्यति ।

अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे मणिकारोक्तव्याप्तिद्वयं दूषयितुमुपक्रमते । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरिहावधेयम् । यदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितलक्षणस्य संयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । संयोग्यन्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वात् ।

(गा०) प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितेति । प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषितान्योन्याभावघटितेत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति । प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षणाघटकत्वादिति शेषः । इदं च संयोगिभेदप्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वाभिमानेन । वस्तुतस्तु प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे ऽव्याप्यवृत्तित्वासम्भवात् अतिरिक्तत्वेऽपि च तस्यास्तथात्वे मानाभावात् । मूले न संयोगीति प्रतीतिवन्नायं संयोगिभेदप्रतियोगीति प्रतीतेरानुभविकत्वविरहात् । प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वेऽपि संयोगादिरूपाया अपि तस्याः प्रतियोगित्वेना(१)व्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात् । एवं च स्वप्रतियोगितात्वविशिष्टावच्छिन्नभिन्नहेत्वधिकरणनिष्ठभेदघटितलक्षणं सम्यगेव ।

न चैवमपि स्वत्वाननुगमो दुर्वार एवेति वाच्यम् । हेतुमन्नि-

(१) प्रतियोगितात्वेनेति साधुः ।

ष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव साध्यत्वे निवेशनीयत्वादित्यवधेयम् ।

(दी०) अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेन तादृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन वा समसामानाधिकरण्यमिति चेत् ? स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञानाविषयत्वादिकेवलान्वयिसाध्यकेषु का गतिः ।

(गा०) स्वव्यापकेति । अत्र व्यापकता प्रतियोग्यवृत्तित्वाविशेषितान्योन्याभावघटितैव बोध्या अतो नोक्तदोषः । स्वव्यापकतावच्छेदकेति । स्वं साध्यम्, व्यापकतापि पूर्ववत् संयोगादिव्यावृत्ता, अतस्संयोगादेर्द्रव्यत्वादेर्वा यत्र साध्यता तत्रत्यसद्धेतोः संयोगत्वावच्छिन्नाभावेन संयोगत्वावच्छिन्नवद्भेदेन च सामानाधिकरण्येऽपि नाव्याप्तिः । व्याप्यवृत्तितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावादिना हेतोः सामानाधिकरण्यविरहात् । यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य संयोगेन साध्यता तेनैव च सम्बन्धेन कस्यचिद्धेतुता तत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । स्वाधिकरणावृत्तितादृशाभावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, अतः संयोगी गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः । विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टेऽपि हेतौ द्रव्यत्वाभावासामानाधिकरण्यस्य दुर्घटत्वेऽपि द्रव्यत्वाद्यभावे विशिष्टहेत्वसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वात् ।

अव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकं व्याप्यवृत्तितावच्छेदकं केवलान्वयितावच्छेदकरूपमेव तदवच्छिन्नाभावादेश्चाप्रसिद्धिरित्याह । स्मृतीति । संयोगाभावादिसाध्यके गुणत्वादौ व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयस्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरक्षतत्वाद् द्रव्यत्वादिरूपहेतुविशेषानुसरणप्रसङ्ग इति यादृशसाध्यकहेतुमात्रे एवाव्याप्तिस्तादृशस्मृतिविषयत्वरूपसाध्यकानुसरणम् । स्मृतिविषयत्वादेः स्मृति-

विषयवस्तुन्येव स्वविषयकस्मरणाभावदशावच्छेदेनाभावसत्त्वात् कालिकमव्याप्यवृत्तित्वम्। ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य व्याप्यवृत्तितया ज्ञानविषयतात्वेन ज्ञानविषयत्वाभावो न क्वापीति तदुपेक्ष्य स्मृतिविषयत्ववत्त्वेन साध्यत्वमनुसृतम्।

ननु विश्वेषां स्मृतिविषयत्वमप्रामाणिकम्, सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या विश्वविषयकानुभवसम्भवेऽपि स्मृतेरुद्बोधकाधीनतयोद्बोधकस्य च फलोन्नेयतया यादृशवस्तुस्मृतौ प्रमाणान्तरविरहस्तत्रोद्बोधकस्याप्रामाणिकत्वेन स्मृतिविषयताया अपि तथात्वात्। तथा च स्मृतिविषयत्वस्य न केवलान्वयितेत्याशयेन संस्कारविषयत्वानुधावनम्।

ननु यत्र स्मृतेरप्रामाणिकता तत्र संस्कारोऽप्यप्रामाणिकस्तस्य फलैकप्रमाणकत्वात्। न च तद्विषयकस्मृतेरप्रामाणिकत्वेऽपि तद्विषयकानुभवघटितसामग्री तद्विषयकसंस्कारे प्रमाणमिति वाच्यम्। संस्कारे प्रमाणान्तरविरहे तादृशसामग्र्या एवाकल्पनादित्यनुशयेन जन्यज्ञानविषयत्वेति।

(दी०) अथ स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वम्, यद्धर्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वे सति तद्धर्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत्? अत्र किं यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा? आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, गुणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगिताया जातिमत्त्वेनानवच्छेदाज्जातिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्तमानस्याप्रसिद्धत्वात्।

(गा०) स्वाधिकरणेति । इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठस्य संयोगाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावस्य न हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यतः संयोगवत्त्वादिरूपतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य सकलहेत्वधिकरणे सत्त्वेन तादृशं न किञ्चिद्धेत्वधिकरणं यद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्ना तदीयप्रतियोगिता स्यादिति लक्षणसमन्वयः । संयोगि सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणगुणादिव्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितेति नातिप्रसङ्गः । तत्रैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायां द्रव्यादिवृत्तिधर्मावच्छिन्नायां न हेत्वधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसामान्याभाव इत्यतिव्याप्तेर्वारणाय यत्किञ्चिदिति । स्वपदं हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरम्, अतो न द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः । यादृशधर्मस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं तादृशधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकान्यत्वं प्रतियोगितायां विशेषणीयमतो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तावद्भेदस्य प्रतियोगिताया गुणादिवृत्तिसत्तावच्छिन्नाया अपि सत्तात्वविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताकान्यत्वान्नातिव्याप्तिः ।

अत्र च तादृशधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वमेव विवक्षितम्, अन्यथा प्रतियोगिताया द्विधा निवेशनान्योन्याभावस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरवादित्यवधेयम् । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वं च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टं तत्सामानाधिकरण्यम् । एवं च विशिष्टसत्तावद्द्रव्यनिष्ठधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकगुणत्वादिविशिष्टसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्युपलक्षितसत्तावत्ताज्ञानात् कर्मादौ गुणाद्यनुमित्यापत्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यसहितहेतुतावच्छेदकस्य व्याप्तित्वमाह । तद्धर्मेति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमनुमितिहेतुरिति सूचनाय तद्धर्मविशिष्टत्वमित्यत्र विशिष्टपदोपादानम् । सामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वासम्भवश्च प्रागेव दर्शितः । स्वरूपसम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । तद्वत्त्वस्य । गुणत्ववत्त्वस्य । तादृशान्योन्याभावेति । यत्किञ्चित्स्पन्दवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिमदन्योन्याभावेत्यर्थः । अत्र चातिव्याप्तिर्व्यापकतालक्षणस्य न तु सामानाधिकरण्यघटि-

तव्याप्तिलक्षणस्य तस्यातिव्याप्तिश्च एतत्स्पन्दभिन्नः स्पन्दत्वादित्यादौ बोध्या। जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठेत्यनेन तादृशव्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तादृशत्वं घटाद्यन्योन्याभावस्य सम्पादितम्।

ननु जातिमद्भेद एव न कथं तादृश इत्यत आह। जातिशून्येति। अप्रसिद्धिरिति। तथा च हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिपदेन जातिशून्यस्योपादानासम्भवाज्जातिमद्भेदो न हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः।

(दी०) एतेन ग्रहो व्याख्यातः। एवं तथात्वेऽत्यन्ताभावगर्भमपि दुर्वचम्। तथा हि, प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावेत्यादिकमव्यापकमेव संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादौ, स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रातियोगिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववद् गुणः स्पन्दत्वाज्जातिमान् मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः। एवं स्वप्रातियोगिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि उत्पत्तिकालावच्छेदेन जन्यानां द्रव्याणामजन्यानां च प्रलयावच्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यकद्रव्यत्वे कालपरिमाणे वा हेतावव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन।

(गा०) एतेनेति। ग्राह्यव्याप्तेरप्रसङ्गातिप्रसङ्गकथनेनेत्यर्थः। ग्रहः। अनुमितिजनकीभूतो ग्रहः। व्याख्यातः। अप्रसङ्गातिप्रसङ्गग्रस्ततया व्याख्यातः। तथात्वे। भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे। अव्यापकमेवेति। द्रव्यस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगाभावप्रतियोगिसंयोगवद्भेदवत्तया संयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वादिति भावः। यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिकेति। यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिसामान्यकेत्यर्थः। यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यप्रतियोगिकेति यावत्।

तेन वह्न्यादिसामान्याभावस्यापि महानसावृत्तियत्किञ्चित्प्रतियोगिकत्वेऽपि न क्षतिः ।

न च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, प्रतियोगिपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टपरत्वेऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया दुर्वारैवेति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य विशेषणतया यत्किञ्चिद्धेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । तथाविधाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति तु निष्कर्षः । पूर्ववदिति । यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा हेत्वधिकरणवृत्तित्वविवक्षणे इत्यर्थः । स्वप्रतियोगिनिष्ठेति । स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । अत्रापि स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणकप्रतियोगितायां अनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति परमार्थः ।

आधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे इति । आधेयत्वानिरूपकत्वस्याधिकरणतासमशीलतयाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरधिकरणतावत्तन्निष्ठाधेयतानिरूपकत्वस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वौचित्यादिति भावः । अजन्यानां प्रलयावच्छेदेन संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं कालपरिमाणाव्याप्तिप्रयोजकम् ।

यद्यपि भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेन हेत्वधिकरणद्रव्यादौ संयोगाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वसत्त्वेऽपि समवायादिरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धे संयोगादिप्रतियोगिकत्वद्रव्यानुयोगिकत्वोभयाभावस्यासत्त्वादुभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षणे संयोगाद्यभावस्य न द्रव्ये प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति न संयोगादिसाध्यकाव्याप्तिः । तथापि कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे न तादृशविवक्षासम्भव इत्यभिप्रायेण प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितानिरुक्तपारिभाषिकानौपाधिकत्वमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयति । अत्र वदन्तीति ।

(दी०) अत्र वदन्ति । साध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापकस्वसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वकत्वम्, स्वस-

मानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-व्यापकसाध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकत्वं वा । स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यम् । साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तद्वृत्तिद्वयं च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशेषण वा बोध्यमिति ॥

(गा०) प्रथमं यावत्साध्यव्यापकतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकत्वरूपां व्याप्तिमुक्त्वा ऽवच्छेदकत्वाभावद्वयाप्रवेशेन लघीयसीं यावत्स्वव्यापकतानवच्छेदकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वरूपां तामुक्तवान्। न च समानाधिकरणेत्यादिना संबन्धभेदनिबन्धनदोषवारणाय प्रथमे व्यापकताद्वयं द्वितीये चाव्यापकताद्वयं एकसम्बन्धेन निवेशितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तन्निवेशे यत्र संयोगेन साध्यता तत्र तेन सम्बन्धेन व्यापकताया अप्रसिद्ध्यापत्तेः । द्वितीये च तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव साध्यव्यापकतया तादृशव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गादिना तन्निवेशः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रविष्टसामानाधिकरण्यांशमात्रस्य व्याप्यव्यापकभावनिवेशेनैवोपपत्तौ तावद्दूरपर्यन्तनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । स्वसमानाधिकरणा इति । स्वसामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यत्वकत्वमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमान्न तस्य व्यापकतानुपपत्तिः । एतत्कल्पेऽपि साध्यसामानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तत्र व्यापकताग्रहासम्भवात् अनुमित्यनुपपत्तिमालोच्य लक्षणान्तरमाह। साध्येति । अत्र साध्यसामानाधिकरण्याभाववति हेतुसामानाधिकरण्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमस्तादृशहेतुसामानाधिकरण्यभ्रमपर्यवसितस्तत्सत्त्वे चानुमितिरनुभवविरुद्धैव हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहवत् साध्यविरोधिसामानाधिकरण्यग्रहस्यापि

अनुमितिविरोधित्वादिति तादृशभ्रमकाले हेतुसामानाधिकरण्याभावत्वे साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकताया दुर्ग्रहत्वेऽपि न क्षतिः । व्यापकतावच्छेदकत्वमत्रात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भं न तु भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वगर्भं तथा सति धर्मिणि तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशविरोधादिति दिक् ॥

इति अनुमानगादाधर्यां व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ॥

अथ सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।

(चि०) व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः। कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिः? सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता, अतिरिक्तैव वा । तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति । तदपरे न मन्यन्ते ।

(दी०) प्रसङ्गात् सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह । व्याप्तिग्रहश्चेति । केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्वतीयवह्निव्याप्तिग्रहं विना, स च न सामान्यलक्षणां विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टेसादिलक्षणोपोद्घातोऽपीत्याहुः ।

(गा०) व्याप्तिग्रहश्चेत्यादिमूलेन व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमविषयकतायाः पर्वतीयधूमज्ञानजन्यानुमित्यन्यथानुपपत्त्या व्यवस्थापनं कुत्रोपयोगीत्याकाङ्क्षायां तस्य सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगितां सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणप्रयोजकसङ्गतिं च दर्शयति । प्रसङ्गादिति । सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वोपसंहारादित्यादिना ग्रन्थेनाशङ्कितत्तया इदानीं स्मृतत्वादित्यर्थः । सामान्यलक्षणामिति । प्रत्यासत्तिमिति शेषः । व्यवस्थापयितुम् । प्रमाणवत्तया निरूपयितुम् । व्याप्तिग्रहश्चेत्याद्यभिधानं चाकाङ्क्षोत्थापनेन सामान्यप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगीति ध्येयम् ।

यद्यपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिं विनानुपपद्यमानं व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमादिविषयकत्वमेव तत्प्रत्यासत्तित्वे मानमिति व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलधूमविषयक इति

वाक्यमेव तत्प्रत्यासत्तिव्यवस्थापकमिति व्यवस्थापयतीत्येव वक्तुं युक्तं तथापि कथितमपि सकलधूमविषयकत्वं युक्तिमन्तरेणा-वधारयितुं न शक्यते, कथमन्यथेत्यादिना वक्ष्यमाणा च युक्तिः पूर्वपक्षिणा दूषयिष्यते, उच्यते इत्यादिग्रन्थेन व्यभिचारसंश-यान्यथानुपपत्तिकथनमेव तद्व्यवस्थापकमिति युक्त्या तस्मिन् सा-धित एव तदन्यथानुपपत्त्या प्रत्यासत्तिव्यवस्थितिर्निर्वहतीति व्यव-स्थापयितुमित्युक्तम् ।

मूले सकलधूमविषयक इत्यस्य धूमनिष्ठसकलव्याप्तिविषयक इत्यर्थः । पूर्वं पर्वतीयधूमग्रहेऽपि तन्निष्ठव्याप्त्यग्रहे तत्र व्याप्त्यवगा-हिप्रमाया अबाधितव्याप्त्युपनायकविरहेणासम्भवात् । तन्निष्ठ-व्याप्तिग्रहे पूर्वं तदग्रहेऽपि लौकिकसन्निकर्षादिबलात्तस्मिन् भास-माने उपनायकसत्त्वेन तत्र व्याप्त्युपनीतभानसम्भवात् सकलधूम-विषयकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् उपोद्घातसङ्गत्या सामान्यप्रत्यासत्ति-व्यवस्थापनमिति वदतां मतमाह दीधितौ । केचित्त्विति । सकल-धूमसाधारणैकव्याप्तिमते विनापि सामान्यप्रत्यासत्तिं विशिष्टपरा-मर्शनिर्वाहस्याग्रे वाच्यत्वात् समानाधिकरणयोरेवेति । पक्षे । मते । व्याप्तिविशिष्टधीः । व्याप्तिप्रमालक्षणोपोद्घातः । लक्षणघटक-स्यानुमितिकारणतायां व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयत्वावच्छिन्नत्व-स्योपपादकत्वं सामान्यप्रत्यासत्तेरिति शेषः । अनुमितिपूर्वं नि-यमतो विशिष्टपरामर्शानिर्वाहे तत्त्वेनानुमितिहेतुताया व्यभिचारा-दिनाऽसम्भवाद् गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्म-ताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुताया अगत्या वाच्यत्वादिति भावः । अपिना प्रसङ्गसम्भवोऽपि दर्शितः ।

एकव्यक्तिहेतुकस्थले विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुताया नि-ष्प्रत्यूहत्वात्तादृशकारणताघटितमेव जातिघटितलक्षणं निर्दोष-मिति न कथितलक्षणोपोद्घातावसर इत्यस्वरससूचनाय के-चित्त्विति । लक्षणानुपपादकत्वेऽपि सामान्यलक्षणानुपगमे विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वानुपपत्तौ व्याप्यतावच्छेदकानवगा-हिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुपपत्त्या दर्शितज्ञानद्वयसाधारणरूपेण च हेतुत्वासम्भवाद् धूमादिज्ञानस्य प्रामाण्यमेव नोपपद्यते इत्यनुमान-प्रामाण्योपोद्घातोऽव्याहत एव ।

न च नानाव्यक्तिकहेतुज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वासम्भवेऽपि एकव्यक्तिकहेतुज्ञानस्य तथात्वसम्भवात्तत्रैवानुमानप्रामाण्यं निराबाधमिति न तदुपपादकत्वमपि सामान्यप्रत्यासत्तेरिति वाच्यम् । धूमादिदर्शनानन्तरमनुमित्यसम्भवे तत्र यथा प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहस्तथैव सर्वत्र तन्निर्वाहेणानुमितेरेव विलोपापत्त्या अनुमानप्रामाण्यानिर्वाहात् । एवं व्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणवाक्यस्य वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणपरत्वे तदुपोद्धातोऽपि दुर्वार एवेति ध्येयम् ।

विकल्पेन प्रत्यासत्तितया स्वीकार्यस्य ज्ञायमानसामान्यस्य सामान्यज्ञानस्य च सामान्यलक्षणापदार्थत्वं व्युत्पादयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः । सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्राद्यमाह । सा चेन्द्रियेति । इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतो धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः । तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा । सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बद्धस्तत्सम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः । तथा च सैव विशेषणतेत्यर्थः ।

(गा०) तज्ज्ञानमिति । सामान्यज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वादिति भावः । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतेति ग्रन्थस्य सामान्यलक्षणाया इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतारूपाभावग्राहकप्रत्यासत्त्यन्तर्भावपरत्वं न सम्भवति इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकविशेषणताया अभावग्राहकत्वात् प्रकृते चेन्द्रियसम्बद्धधूमत्वादिप्रतियोगिकविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्यरूपाया यावद्धूमादिप्रत्यासन्नाया यावद्धूमादिभासकतायाः स्वीकरणीयत्वात्, शब्दसाम्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

न चेन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकसामान्यनिरूपितविशेषणतैव सामान्याश्रयाणां प्रत्यासत्तिरिति प्रत्यासत्त्योरेकविधत्वमिति वाच्यम् । अभावे ग्राह्यप्रतियोगिकविशेषणताया अत्र च ग्राह्यनिष्ठधू-

सत्वादिप्रतियोगिकविशेषणताया ग्राहकत्वेन विशेषात् । सम्बन्धमात्रस्य विशेषणतापदार्थत्वे इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिककालिकसम्बन्धस्याप्यभावग्राहकतोपपत्तेः । अभावीयविलक्षणसम्बन्धपरत्वे प्रकृतासङ्गहात् ।

एतन इन्द्रियसम्बद्धसामान्ये धर्मिणो विशेषणतासामान्यलक्षणेत्यपि परास्तम् । अत इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतापदं ज्ञायमानसामान्यपरतया व्याचिकीर्षुराह । तत्राद्यमिति । विशेषणपदस्य वैशिष्ट्यप्रतियोग्यर्थकत्वे दोषस्य वाच्यतया तदर्थमाह । तद्विशेष्यकेति । तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितज्ञानप्रकारताश्रय इत्यर्थः । तेनेन्द्रियसम्बद्धांशेऽन्यप्रकारकात्तदसम्बद्धांशे धूमत्वप्रकारकाद् धूमकालीनोऽयमित्यादिज्ञानान्न यावद्धूमादिग्रहप्रसङ्गः ।

ननु विशेषणपदोत्तरभावप्रत्ययलभ्यप्रकारताया एव प्रत्यासत्तित्वमेतावता लभ्यते न तु धूमत्वादेरित्यत आह । विशेषणतेत्यत्रेति ।
ननु देवतेतिवत्स्वार्थे तल्प्रत्ययानुशासनाभावाद्भावार्थाविवक्षायां तल्प्रत्ययस्यासाधुतापत्तिरित्यतः प्रकारान्तरमनुसरति । तत्रेति । तत्र इन्द्रियसम्बद्धे । विशेषणत्वं पूर्वनिरूक्तमेव । व्यधिकरणबहुव्रीहावसहिष्णुतातः प्रकारान्तरमालम्बते । सम्बद्धपदस्यैव वेति । परम्परासम्बद्धं विवृणोति । तत्सम्बद्धेति । एवं सति विशेषणादिपदेन सप्तमीतत्पुरुषाद्यसम्भवाद् विशेषणतापदेन कर्मधारयमवलम्ब्य व्याचष्टे । तथा चेति । विशेषणतेति । इन्द्रियसम्बन्धात्मिकेत्यर्थः । एतदभिधानं च सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वप्रवादरक्षणाय ।

यद्यपि धूमत्वादिसामान्यस्य इन्द्रियप्रतियोगिकत्वविरहात् स्वतस्तत्प्रत्यासत्तित्वमनुपपन्नं तथापि विशिष्टघटकसंयोगादेस्तत्प्रतियोगिकत्वाद्विशिष्टस्य तत्प्रत्यासत्तिता व्यापारस्तु संयोग एव तस्य न तु सामान्यं तदजन्यत्वादित्यवधेयम् ।

(दी०) अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वञ्च नियामकम् । एवं चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति ।

(गा०) अत्रेति । सामान्यप्रत्यासत्तिहेतुतायामित्यर्थः । अवच्छेदकमित्यर्थकेन नियामकमित्यनेनास्याभिसम्बन्धः । लौ-

किकसम्बन्ध इति । साक्षात्करोमीतिप्रतीतिनियामकविषयतायाः प्रयोजकः संयोगादिसम्बन्ध इत्यर्थः । तदिन्द्रियजन्यत्वं तदिन्द्रियजन्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषः, तथा च धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादिमद्धर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितचाक्षुषादिप्रकारतावद्धूमत्वत्वादिना हेतुता द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितत्वं विशेष्यताविशेषणं द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाजन्ययावद्द्रव्यभाने स्मरणाद्युपनीतधूमत्वादेर्लौकिकसन्निकर्षशून्ये धूमादौ न प्रकारतया भानमुपेयते अतो न तत्रोक्तप्रकारताविशिष्टधूमत्वादेर्व्यभिचारः । ज्ञानलक्षणया धूमत्वाद्युपनीतभानजनने विशेष्यभासकसामग्र्याः सहकारित्वे कल्पनीये विशेष्यलौकिकप्रत्यक्षतदीयविशेष्यान्तरभासकलौकिकसन्निकर्षादिघटिततदुपनीतभानसामग्र्योरेव सहकारिता कल्प्यते न तु द्रव्यत्वादिसामान्यघटिततद्भासकसामग्र्या अतो न तत्रोपनायकज्ञानबलाद् द्रव्यत्वादिना मुख्यविशेष्यतया भासमानधूमाद्यंशे धूमत्वादिभानम् ।

केचित्तु तत्रानुपस्थितासन्निकृष्टधूमाद्यंशे धूमत्वाभानेऽपि न क्षतिः, धूमत्वान्यसामान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यताया एव तादृशधूमत्वजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् उक्तस्थले च धूमत्वद्रव्यत्वोभयप्रकारकैकविषयताया एवोपगमात् । उभयसामान्यज्ञानं च समूहालम्बनरूपमुपेयते । तत्र च प्रकारताभेदेन विषयताभेद इति द्रव्यत्वाद्यप्रकारिकैव धूमत्वप्रकारकविषयतेति न तदसङ्ग्रह इत्याहुः ।

लौकिकविषयतान्यत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वात् प्राथमिकधूमत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः मुख्यविशेष्यतापर्यन्तनिवेशाद् धूमत्वादिना धूमाद्युपनीतभाने न व्यभिचारः । यावद्धूमविषयकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वानुपगमेऽपि यावत्सु धूमेषु कारणसत्त्वेन तत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्त्यैवार्थतो यावद्रूपविषयकत्वनिर्वाहः । बहिरिन्द्रियस्येत्यनेन मानसस्थले मनसो लौकिकसम्बन्धस्य ज्ञानस्य मानसताया एवापेक्षणीयत्वं प्रदर्शितं तत्प्रयोजनमाह । एवं चेति । तद्व्यक्तित्वादिना अणूपस्थितौ सकलाणुप्रत्यक्षानुदयः, द्रव्यत्वादिना यत्किञ्चिदणूपस्थितिस्थले च तेन रूपेण याव-

दणुज्ञानस्य यत्किञ्चिद्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीवशोत्पन्नयावद्द्रव्यप्रत्यक्षमूलकसंस्कारात् स्मरणरूपस्यैव सम्भवेन तत एव सकलकार्योपपत्तेस्तदानीं सामान्यजयावदणुप्रत्यक्षासम्भवेऽपि क्षतिविरहान्नोपष्टम्भसङ्गतिरित्यतोऽणुत्वेनेति । अणुत्वमात्रेणेत्यर्थः । एतच्च सकलाणुगोचर इत्यत्रापि सम्बध्यते । तदानीं च द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्याननुभवेन तेन रूपेण यावदणुस्मरणाभ्युपगमासम्भवात् सामान्यजयावदणुज्ञानस्यावश्यकतेत्युपष्टम्भसङ्गतिः । सकलाणूपस्थितिस्थले सकलाणुगोचरस्य मानसोपनीतभानस्यैव सम्भवान्नानुपपत्तिरतो यत्किञ्चिदिति । लौकिकसम्बन्धवद्घटादावणुत्वभ्रमदशायां यावदणुप्रत्यक्षानुपपत्तिविरहादणूपस्थितीति । इन्द्रियसम्बन्धादिनिवेशस्य स्वयं हेयतया वदन्तीति ।

तदनुयोगिकवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपतद्विशेषणत्वं परित्यज्य तदंशे प्रकारतया भासमानत्वरूपविशेषणत्वपर्यन्तनिवेशस्य ज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वनिवेशस्य धर्मिणि लौकिकसन्निकर्षनिवेशस्य च प्रयोजनान्याह । एतेनेत्यादिना । परास्तमित्यन्तेन ।

(दी०) एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्रासता धूमत्वेन सामान्येन धूमेषु व्याप्त्यग्रहाद् धूमदर्शनाद्वह्न्यनुमितिर्न स्यात्, हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् । किञ्च धर्मिणि दोषवशान्नयनेनागृह्यमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामान्येन गृह्यमाणेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम् ।

(गा०) तत्र चेति । धूमत्वेनेति शेषः । तत्रासतेति । धूलीपटलेऽवर्तमानेनेत्यर्थः । अग्रहे हेतुगर्भविशेषणमेतत् । धूमत्वेन सामान्येन धूमेषु व्याप्त्यग्रहादिति । धूमग्राहकप्रत्यासत्तिविरहेण तद्ग्रहासम्भवादिति भावः । हेत्वभावेनेति । धूमरूपविशेषणधर्मिकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेनेत्यर्थः । परामर्शानुत्पादादिति । व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिनोऽनुमितिकारणचरमपरामर्शस्योत्पादासम्भवादित्यर्थः ।

इदमापाततः, स्मृतव्याप्तेः पक्षीयधूमे धूमत्वदर्शनाद्ग्रहे क्षणैकव्या-

जेन पक्षे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यग्रहसम्भवात् ।

न च पूर्वं यत्र धर्मिणि यद् गृहीतं तत्रैव तदुपनय इति मते धूलीपटलमात्रे गृहीताया अपि व्याप्तेरिन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे उपनयासम्भवेन परामर्शासम्भव इति वाच्यम् । विशिष्टवह्निमद्वृत्तित्वरूपाया व्याप्तेः पर्वतरूपधर्मिवृत्तित्वांशस्य लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् पर्वते वह्निमत्त्वपर्यन्तस्यैवोपनेयतया पूर्वं धूमाग्रहेऽपि वह्निमत्त्वसामान्यलक्षणया वह्निमत्त्वप्रकारेण पर्वतस्यापि ग्रहात्तदुपनयसम्भवेनानुपपत्त्यभावात् ।

यत्र धूमे लौकिकसन्निकर्षो नास्ति तत्र पूर्वं धूमाग्रहे पक्षे धूमोपनयासम्भवेन नानुमितिनिर्वाह इत्येतत्परतापि न सम्भवति, एवं सति धूमाग्रहस्यैव वक्तुमुचिततया व्याप्त्यग्रहाभिधानविरोधात् । धूलीपटले धूमत्वग्रहस्थल(१) धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमग्रहासम्भवेऽपि संयोगित्वादिसामान्यलक्षणया धूमग्रहस्य दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन यत्र पर्वते धूमे च लौकिकसन्निकर्षो वर्त्तते न तु तदुभयसंयोगग्राहकविलक्षणसन्निकर्षः, असन्निकृष्टस्यापि संयोगस्य संसर्गविधया भानोपगमेन पक्षधर्मताज्ञाननिर्वाहः, तत्र पूर्वं धूमे व्याप्त्यग्रहे उक्तनियमसत्त्वे लौकिकसन्निकर्षवत्यपि धूमवह्निमत्संयोगात्मकव्याप्तिग्रहासम्भवात्तत्र तस्योपनीतभानस्यैव स्वीकरणीयत्वात् ।

न च धूलीपटले धूमत्वभ्रमदशायां पक्षीयधूमभानेऽपि तद्विशेषणतया व्याप्तिभानमुपनयाधीनमेव मुख्यविशेष्यतायाः एव सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयोज्यत्वात् । तथा चोक्तनियमसत्त्वे प्रागपि पक्षीयधूमे व्याप्त्यग्रहाज्ज्ञानघटितविशेषणतायाः निवेशेऽपि नोक्तस्थले विशिष्टपरामर्शनिर्वाह इति वाच्यम् । संयोगित्वसामान्यलक्षणयैव उक्तसंयोगरूपव्याप्तिप्रकारेण धूमभानस्योक्तस्थले सम्भवेन उक्तनियमसत्त्वेऽपि ज्ञाननिवेशो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहादित्यपि निरस्तम् ।

संयोगित्वसामान्यलक्षणया दर्शितस्थले तेन रूपेण धूमभानोपगमे धूलीपटले धूमत्वासत्त्वस्याकिञ्चित्करतया धूलीपटल इत्यादिफक्किकाया दुःसङ्गमत्वात् । तस्माद् धूमत्वग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसमवधानदशायां धूमत्वेन धूमप्रत्यक्षापत्तिवारणमेव ज्ञानघटित-

(१) व्याप्तिग्रहकाले इति २ पु० पाठः ।

विशेषणतानिवेशफलमित्यवधेयम् ।

धर्मिणीति । नयनसन्निकृष्टधूमादावित्यर्थः । अस्य चागृह्यमाणेनेत्यनेन स्मरणप्रकारीभवतेत्यनेन गृह्यमाणेनेत्यनेन च सम्बन्धः । धूमेन्द्रियसन्निकर्षोत्पत्तिक्षणे पूर्वसन्निकर्षविरहेण सामान्यस्य नयनागृह्यमाणतासम्भवेऽपि तदुत्तरसामान्यप्रकारकलौकिकचाक्षुषोत्पत्त्या तस्य यावत्सामान्याश्रयविषयकत्वे इष्टापत्तिसम्भवाद्दोषवशादित्युक्तम् । दोषसमवधानस्थले च प्रत्यासत्त्यन्तरेण सामान्यप्रकारकज्ञानाजननात् प्रत्यासत्त्यन्तराधीनसामान्यप्रकारकज्ञाने जायमान एव सामान्येन यावत्सामान्याश्रयज्ञानोत्पत्तेरानुभविकतया नेष्टापत्तिसम्भव इति ध्येयम् ।

इन्द्रियसम्बद्धे सामान्यस्य ज्ञायमानत्वरक्षायै स्मरणप्रकारीभवतेति । सामान्येन चाक्षुषज्ञानापत्तिरित्यन्वयः । यत्र सामान्यप्रकारकचाक्षुषोत्पत्तिकाले दोषसमवधानं तत्र तदुत्तरसामान्यजचाक्षुषापत्तिश्च सामान्याश्रयचाक्षुष(१)जनकालोकसंयोगनाशोत्तरं वक्ष्यमाणसामान्यजन्यचाक्षुषापत्तिरिव दोष एवैतन्मते । गृह्यमाणेनेत्यत्र नयनेनेत्यनुषज्यते । सामान्येनेति च लौकिकसन्निकर्षविगमे सामान्यजप्रत्यक्षानुत्पत्तिबीजं पूर्वोक्तं बोध्यम् । चक्षुःसंयोगादेश्च विशेषणतया कारणतावच्छेदकत्वं नोपलक्षणतया अतः कारणतावच्छेदकविशिष्टस्याव्यवहितपूर्वकालसत्तायाः प्रकृते कार्योत्पत्तिप्रयोजकतया कालान्तरीयचक्षुःसंयोगादिकमादाय नातिप्रसङ्गः ।

नन्विन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभवतः सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे वह्न्यादिरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या यावतां वह्न्यादिमतां प्रत्यक्षानुपपत्तिः, इन्द्रियसम्बद्धे गृह्यमाणवह्न्यादिव्यक्तेर्यावति वह्न्यादिमत्यसत्त्वादिति महानसीयधूमे व्याप्तिग्रहदशायां पर्वतीयधूमादौ व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः वह्न्यादिमत्त्वेन पर्वतादिग्रहासम्भवात् ।

यदि च तदानीं वह्निमत्त्वेन पर्वताग्रहेण पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहेऽपि वह्नित्वसामान्यलक्षणया पर्वतीयवह्निग्रहेण पर्वतसन्निकर्षदशायां स्मरणोपनीतपर्वतीयवह्निप्रकारेण पर्वतांशे लौकिक एव पर्वतीयधूमे वह्निमद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहः सम्भवतीति मन्यते तदापि यत्र वह्न्यादिमत एव साध्यता तत्र वह्न्यादिमत्त्वसामान्यप्रत्यासत्त्या

(१) सामान्यचाक्षुषेति पाठान्तरम् ।

यावद्वह्निमतामभानेन असन्निकृष्टाया अपूर्वव्यक्तेरनुमानानुपपत्तिस्त-द्व्यक्तिव्याप्त्यग्रहादित्यत आह । सामान्यं चेति ।

(दी०) सामान्यं च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा । सखण्डे चाखण्डमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः । येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति ।

(गा०) सखण्डेति । यावतामाश्रयाणां भानमुपपाद्यं तावद्वृत्तित्वे सति तावद्वृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव सखण्डत्वं यथा वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य, तावद्व्यक्तिवृत्तित्वमखण्डत्वं यथा वह्नित्वादेः । सखण्डे । सखण्डसामान्याश्रये वह्न्यादिमति । अखण्डम् । वह्नित्वादिकम् । परम्परासम्बद्धं प्रत्यासत्तिरिति । स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन इन्द्रियसम्बद्धे भासमानं सत्तेन सम्बन्धेनाश्रयज्ञाने हेतुरित्यर्थः । वह्न्यादिप्रकारेणाश्रयविषयकयावद्वह्न्याद्याश्रयभासकज्ञाने च फलानुरोधात् स्वाश्रयवह्न्यादिमत्त्वसम्बन्धेन वह्न्याद्याश्रये वह्नित्वादेरपि नियमतः प्रकारत्वमुपेयत इति भावः ।

यदि च परम्परासम्बन्धेन वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि वह्न्यादिप्रकारेण यावतां वह्न्यादिमतां भानमानुभविकं तदा तादृशप्रत्यक्षे इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतावच्छेदकवह्नित्वादेः परम्परासम्बन्धेन हेतुता वाच्या ।

न चैवं तादृशविशेषणतावच्छेदकवह्नित्वादिना वह्न्यादेरेव न कथं साक्षात्सम्बन्धेन हेतुत्वमुपेयते इति वाच्यम् । तथा सत्यतीतानागतवह्न्यादेराश्रयस्य प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।

दीधितिकारस्तु परम्परासम्बन्धेन प्रकारीभवतो वह्नित्वादेः प्रत्यासत्तिताया आवश्यकत्वात्तत एवोपपत्तेः साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायामवच्छेदकीभवतो वह्नित्वादेः प्रत्यासत्तित्वकल्पनमयुक्तमित्यालोच्य नैवमङ्गीचकार ।

न च परम्परासम्बन्धेन वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानेऽपि वह्न्यादेः प्रकारत्वोपगमसम्भवात् प्रकारतावच्छेदकीभवतो वह्नित्वादेरपि सर्वत्र प्रत्यासत्तितासम्भवेन विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । यत्र वह्नित्वादिकमेवोपस्थितं न तु वह्न्यादिस्तत्र परम्परासम्बन्धेन

वह्नित्वादिप्रकारकज्ञाने विशेषणज्ञानविरहेण वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकारत्वासम्भवेन प्रकारतावच्छेदकवह्नित्वादिप्रत्यासत्त्या यावद्वह्न्याद्याश्रयभानानिर्वाहात्।

ननु यदि सामान्यं येन केनापि सम्बन्धेन स्वाश्रयमात्रभासकं तदा धूमत्वादिसामान्यलक्षणया धूमादिमात्रभानदशायां जगदेव भासतां जगत एव स्ववृत्तिप्रमेयत्ववत्त्वादिसम्बन्धेन धूमत्वादिमत्त्वादित्यत आह । येन चेति। तत्सम्बन्धावच्छिन्नायां सामान्यहेतुतायां तत्सम्बन्धेनेन्द्रियसम्बद्धांशे प्रकारत्वमवच्छेदकमुपेयमित्यर्थः । एवं च समवायेन तत्प्रकारीभवतो धूमत्वादेः समवायेनैव हेतुतया समवायेन धूमत्वादिप्रकारकज्ञानान्न धूमत्वाद्यसमवायिनः प्रत्यक्षप्रसङ्ग इति भावः।

अखण्डमपि यदनित्यं सामान्यं तस्यातीतत्वानागतत्वदशायां स्वाश्रयभासकता न सम्भवतीत्याशङ्कते। नन्विति।

(दी०) ननु यत्र नानाधिकरणप्रत्यासन्न एकव्यक्तिर्घटादिस्तत्तत्प्रागभावादिर्वा अनित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां तथा प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रापि तत्तद्व्यक्तिद्वारा प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् । एतदस्वरसेनैव वा द्वितीयं पक्षमाह । अतिरिक्तैव वेति । अतिरिक्ता । इन्द्रियसम्बद्धतादृशसामान्यज्ञानात्मिका, अतीताद्यनुरोधात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः ।

(गा०) एकव्यक्तेर्नानाधिकरणाप्रत्यासन्नता यत्र तत्रानुगततद्वृत्तिधर्मस्य प्रत्यासत्तितया उक्तत्वात् शङ्कानास्कन्द इत्यतो नानेति । नित्यस्य नाशावदशा सम्भवतीति तत्सम्भवप्रयोजकविशेषणमाह । अनित्य इति । तद्व्यक्तिद्वारेति । तादृशघटतद्घटप्रागभावादिव्यक्तिघटितसम्बन्धेनेत्यर्थः । स च सम्बन्धः स्वाश्रयाश्रयत्वं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमत्त्वं च, ईदृशपरम्पराविशेषव्युत्पादनायैवाक्षेपे स्वातन्त्र्येण प्रागभावाद्युपादानं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमति स्वाश्रयाश्रयत्वसम्भवेऽपि घटादिमत्त्वेनाश्रयज्ञाने एव स्वाश्रयघटादिमत्त्वस्य घटत्वादिसम्बन्धतया

भाननियमो न तु घटप्रागभावादिमत्त्वेनाश्रयज्ञाने तत्र प्रागभावादिघटितस्यैव तत्सम्बन्धतानियमादित्याशयेन प्रागभावादिघटितसम्बन्धेन घटत्वादेः प्रागभावाश्रयभासकत्वाभिधानम् ।

अत्र कल्पे परम्परासम्बन्धेन घटत्वादिना स्वाश्रयभानं विनापि तद्घटादिमत्त्वज्ञानाद्यावत्तदाश्रयप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वेन निर्वाह इति इममेव दोषं द्वितीयकल्पानुसरणबीजतया व्याचष्टे । एतदिति । अतिरिक्तपदस्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्तपरता न सम्भवतीति सामान्यातिरिक्तज्ञानपरतामाह । अतिरिक्तेति । इन्द्रियेति । तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकतदिन्द्रियजन्यसामान्यप्रकारकज्ञानरूपेत्यर्थः । इन्द्रियसम्बन्धाद्यनिवेशेऽपीन्द्रियसम्बन्धादिशून्यकाले अतिप्रसङ्गवारणवर्त्मनो दर्शनीयतया स्वयं तादृशविशेषणानि परित्यज्य निष्कृष्टमतमाह । अतीतेति । सामान्यज्ञानमेव । सामान्यज्ञानत्वावच्छिन्नमेव । प्रत्यासत्तिः । सामान्यविषयकज्ञानत्वमेव प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति यावत् । एवकारेण इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वसम्बन्धविशेषावगाहित्वानां कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । इन्द्रियसम्बन्धादिशून्यकालोत्तरमिव सामान्यविषयकज्ञानशून्यकालोत्तरमपि सामान्यप्रकारकज्ञानसामग्र्या अपेक्षयैव सामान्यजप्रत्यक्षवारणसम्भवात् स्वरूपसत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं किं नोपेयते इत्याकाङ्क्षायामुक्तमतीताद्यनुरोधादिति । आदिपदादनागतपरिग्रहः ।

यद्यपि सामान्यस्येन्द्रियकारणताघटकप्रत्यासत्तित्वे तस्य कार्यकालपूर्वसत्त्वमनपेक्षितं तथापि प्रत्यक्षस्य इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वनियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणत्वमावश्यकमित्यभिप्रायेणेदम् ।

न च सामान्यप्रत्यासत्त्यधीनज्ञानस्य यत्किञ्चिद्विषयांशे लौकिकत्वनियमात् तन्निष्ठलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वमादायैव तन्नियमोपपत्तेः सामान्यप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वमकिञ्चित्करं सर्वांशेऽलौकिकसामान्यजमानसस्यापि किञ्चिद्विषयनिष्ठज्ञानसन्निकर्षजन्यतया तादृशनियमस्याव्याहतत्वात् इति वाच्यम् । प्रत्यक्षविषयतायां इन्द्रियसन्निकर्षरूपकारणप्रयोज्यत्वनियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिहेतुताया आवश्यकत्वात् स्वजन्यज्ञानविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धे-

नेन्द्रियत्वेन मनस्त्वेन वा कारणत्वमपेक्ष्य स्वविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवाच्च ।

मिश्रास्तु संयोगादेरिव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरपीन्द्रियसामान्यस्य मनस एव वा कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वमिति स्वीकुर्वन्ति । तथैव तस्या बहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तिता मनोमात्रप्रत्यासत्तिता वेति मतभेदेन चेदं लक्षणव्याख्याने लिखनं तेषामुपपद्यते इत्यवधेयम् ।

यद्यपि सामान्यभेदेन कार्यकारणभावभेद आवश्यक एतन्मतेऽपि, अन्यथा घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षसामग्रीसहकारेण घटत्वादिसामान्यलक्षणयेव तत्सहकारेण द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षसामग्रीं विनैव द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया यावद्द्रव्यादिप्रत्यक्षजननप्रसङ्गात् । एवं च नित्यघटत्वादिसामान्यस्य स्वरूपसतोऽपि हेतुतासम्भवस्तथापि घटत्वादिहेतुतायामतिगुरुशरीरं घटत्वत्वादिकमेवावच्छेदकं वाच्यं तदपेक्षया निर्विशेषणकघटत्वादिघटिततज्ज्ञानत्वेन तद्धेतुतायां लाघवाच्चापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तितोपेयते ।

न च घटत्वादिज्ञानस्य विषयघटत्वादिकमेव कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिर्वाच्या तत्र च घटत्वत्वादेः सम्बन्धतावच्छेदकतया निवेशनमावश्यकम्, स्वविषयत्वस्यातिप्रसक्ततया तन्मात्रस्य तथात्वासम्भवात् । तथा च क्व लाघवमिति वाच्यम् । ज्ञानस्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुताया उपयत्वात् घटादिविषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदकतयैवाविशेषेण सकलघटादिभानस्य घटत्वादिसामान्यलक्षणातो निर्वाहात् ।

यदि च आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुतामते द्रव्यत्वादिसामान्यजघटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिज्ञानस्य व्यभिचारवारणाय घटत्वादिप्रकारकत्वमप्यधिकं कार्यतावच्छेदकगर्भे प्रवेश्यम् । एवं च घटविषयकत्वादिना तस्य विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गौरवमिति विभाव्यते । तदास्तु घटत्वादिमद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां आधेयतासम्बन्धेन निर्विशेषणकघटत्वादिव्यावृत्तविषयतापुरस्कारेण घटत्वादेः प्रत्यासत्तिता तत्र च नोक्तगौरवावकाशः ।

घटेन्द्रियसन्निकर्षादिशून्यकाले घटत्वादिसामान्यजप्रत्यक्षं वारयितुमाह ।

(दी०) अपेक्षणीयं च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मवत्त्वबोधसामग्र्यन्तरम् । अत एवान्धतमसे सौदामनीसम्पातजनितेऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमे न चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इति तु नव्याः ।

(गा०) अपेक्षणीयं चेति । घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या समवायादिना घटत्वाद्याश्रयचाक्षुषे जननीये समवायादिसंसर्गकघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषादेः प्रत्यासत्त्यन्तरघटितसामग्रीसहकारिणीत्यर्थः । घटचक्षुःसंयोगाद्यसत्त्वे तत्सत्त्वेऽपि च घटादौ घटत्वादिग्रहप्रतिबन्धकदोषसमवधाने तादृशसहकारिविरहादेव नातिप्रसङ्ग इति भावः । एतन्मते तु घटत्वादिरूपविशेषणस्य स्मरणाद्यात्मकं निर्विकल्पकरूपं सम्बन्धान्तरावगाहिसविकल्पकरूपं वा यज्ज्ञानं ततो जायमानं प्राथमिकं समवायादिना घटत्वादिप्रकारकं किञ्चिद्घटांशे लौकिकचाक्षुषादिकमेव निखिलघटादिविषयकं न तु क्षणविलम्बादिकल्पनेत्यपि सौष्ठवम् । स्पार्शनादिसामग्रीसहकृतघटत्वादिज्ञानेन घटादिविषयकचाक्षुषाद्यजननात्तदिन्द्रियकरणकेति बोधविशेषणम् । चाक्षुषत्वादिप्रयोजिकालौकिकत्वप्रयोजकचक्षुःसंयोगादिमात्ररूपा सामग्र्येव न तु तत्र सामान्यप्रत्यासत्त्यन्तर्भावः सामान्यप्रत्यासत्तिघटितचक्षुःसंयोगादिसमुदायश्च निखिलघटादिभानप्रयोजक इत्यवधेयम् ।

पटत्वादिप्रकारकस्य कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकस्य च लौकिकस्य चाक्षुषादेर्या पटादिसन्निकर्षघटितसामग्री तत्सहकारेण घटत्वादिज्ञानस्य घटादिचाक्षुषजनकतावारणाय तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं बोधविशेषणं चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्याश्च लौकिकप्रत्यक्षे हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् । सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषादेश्च तत्तत्स्थलीयकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया न तत्र तस्याः स्वातन्त्र्येण हेतुता तदकल्पनेऽपि सहकारित्वोपपत्तेः ।

केचित्तु सामान्यसामग्र्या यावद्विशेषसामग्र्यन्यतमानपेक्षणे तदभावदशायां सामान्यसत्ताया यावद्विशेषाभावविरोधित्वानु-

रोधात् यत्किञ्चिद्विशेषधर्माक्रान्तस्यैव सामान्यकार्यस्य स्वीकरणीयतया तत्र विशेषसामग्र्या व्यभिचारः, विशेषसामग्र्या सामान्यसामग्र्यनपेक्षणे च तदसत्त्वे विशेषस्य सामान्याभावेन विरोधो व्याहन्येत इति सामान्यात्मकस्यैव विशेषकार्यस्य स्वीकरणीयतया सामान्यसामग्र्या व्यभिचार इति सामान्यविशेषसामग्र्योः परस्परापेक्षया फलोपधानम्, सामान्यलक्षणया लौकिकसामग्र्यनपेक्षणेऽपि च लौकिकत्वशून्ये तदनपेक्ष्य सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यकार्ये लौकिकत्वप्रयोजकसामग्र्या न व्यभिचारप्रसक्तिरिति कथं तया सा अपेक्ष्यतामित्यनुयोगसमाधानाय तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्यप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालित्वे सति तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदकं मानसस्थले च कार्यकारणभावान्तरमित्याहुः।

अथ चक्षुःसंयोगादेर्घटचक्षुःसंयोगत्वादिना न घटत्वसामान्यलक्षणासहकारितासम्भवः। तेन रूपेण तस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यहेतुत्वात्। सामान्यतो द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुत्वात्तेन रूपेण सहकारित्वोपगमे च घटादौ घटत्वादिग्रहप्रतिबन्धकदोषासत्त्वेऽपि घटादिचक्षुःसंयोगसहकारेणेव पटादौ घटत्वादिभ्रमजनकदोषासत्त्वे पटादिचक्षुःसंयोगसहकारेणापि घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या चाक्षुषजननप्रसङ्ग इति चेन्न। प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनापि हेतुत्वात् एकाधिकरणप्रत्यासन्नतत्तद्घटत्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमुदायादिरूपायास्तत्तद्घटत्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमुदायादिरूपायाश्च सामग्र्या घटत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिसहकारिता कल्प्यते उक्तस्थले च तादृशी कापि न सामग्री पटचक्षुःसंयोगस्य घटरूपविषयाप्रत्यासन्नत्वात् दोषासमवहितत्वाच्च। तादृशरीत्यैव घटत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नोत्पत्तिनियमोऽपि निर्वाहणीय इति कृतमाधिक्येन।

तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्र्या अनपेक्षणे इन्द्रियसम्बन्धादिनिवेशोऽप्यतिप्रसक्त इति दर्शयति। अत एवेति। अन्धतमस इत्यनेन इष्टापत्तिशङ्कानिरासाय चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्रीविरहो दर्शितः। सौदाम-

नीत्यादिना प्राचीनमतसिद्धचाक्षुषज्ञानरूपकारणं सम्पादितम् । सौदामनीति । चक्षुःसंयोगविगमपूर्वोत्पन्नतालोकसंयोगमात्रोपलक्षकम् । चरमम् । तादृशचाक्षुषजनकसौदामन्यालोकविगमोत्तरम् । तादृशालोकविगमश्चान्धतमसनिर्वाहकतया अभिहितः । तदानीमपि तमःप्रत्यक्षप्रयोजकचक्षुर्मनोयोगादिविगमे मानसद्रव्यसाक्षात्कारस्येष्टत्वात् चाक्षुष इति । तत्तमोविशेष्यकतत्तद्देशावस्थितकिञ्चिद्द्रव्योपनीतभानस्य तमश्चाक्षुषदशायामिष्टत्वान्निखिलेति । सौदामनीसम्पातजचाक्षुषसन्निहितक्षणकसाक्षात्कारस्वीकारे अनुभवविरोधाविरहात् सन्तान इति । चाक्षुषधारापत्तिश्च चक्षुःसंयुक्तविषयलौकिकसाधारणविषयतामात्रनिवेशाभिप्रायेण बोध्या । लौकिकत्वनियामकविलक्षणविषयतानिवेशे तु आलोकविगमोत्तरस्वीकृतप्रत्यक्षे तादृशविषयत्वासम्भवान्न धारापन्नसाक्षात्कारापत्त्यवकाश इति ध्येयम् ।

ननु सामान्यलक्षणाया अपि ज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तित्वे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तितोऽस्याः को भेदः ? प्रत्यासत्तेः प्रत्यासत्तितावच्छेदकरूपस्य चाभेदादित्यत आह । इयं चेति ।

(दी०) इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य । अत एव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति ।

(गा०) इयम् । सामान्यलक्षणा । धर्मविषयकम् । घटत्वादिविषयकम् । धर्मिणाम् । घटादीनाम् । प्रत्यासत्तिः । भानप्रयोजकसम्बन्धः । इतरा । ज्ञानलक्षणा । तस्य । प्रत्यासत्तिरित्यनुषङ्गेणान्वयः । एवं च घटादिज्ञानस्य घटादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यप्रत्यासत्तिविधया कारणत्वस्य घटत्वादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया यत्कारणत्वं ततः कार्यतावच्छेदकभेदेन भिन्नत्वात्तत्प्रत्यासत्तिभेदव्यवहार इति भावः ।

ननु ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे किं मानम् ? सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषे सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभानानिर्वाहेऽपि सौरभत्वसामान्य-

लक्षणात एव सौरभभानसम्भवात्, तत्कार्यतावच्छेदकशरीरे सौरभरूपसामान्यप्रकारतानिवेशात् सौरभप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सौरभसामान्यलक्षणासहकारिण्याश्च तत्र सत्त्वात् ।

अथ सामान्यज्ञानस्येश्वरज्ञानसाधारणभानत्वेन स्वविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धेन हेतुत्वे तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वं न तज्जन्यतावच्छेदकघटकमन्यप्रकारकतत्तत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभिचारानवकाशात् तत्तत्सामान्यानाश्रयविषयकप्रत्यक्षे व्यभिचारस्य च तत्तत्सामान्याश्रयाविषयकत्वस्य निवेशेनैव वारणात् । तदनिवेश तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वनिवेशेऽपि तत्तत्सामान्यप्रकारकभ्रमे व्यभिचारस्य दुर्वारतया तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । तथा च सौरभादिसामान्यलक्षणया न दर्शितस्थले सौरभादिभाननिर्वाह इति चेत्? अस्तु तर्हि सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षं मानसमेव न तु चाक्षुषादिरूपं तत्र च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयापि सौरभादिज्ञानं निर्वहति मानसस्थले सामान्यप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेऽपि सामान्यलक्षणातः सामान्याश्रयभानात् । न हि सुरभित्वेन चन्दनं पश्यामीत्यनुव्यवसायः प्रामाणिको यद्बलादुक्ताकारं चाक्षुषादिकं तत्र च सौरभादिभानार्थं ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिश्च सिद्ध्येत् चन्दनचक्षुःसंयोगदशायामपि चक्षुर्मनोयोगादिविगमं कल्पयित्वा मानसज्ञानकल्पनं सम्भवति ।

वस्तुतः सौरभत्वसामान्यलक्षणात एव सुरभि चन्दनमित्यादौ चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि सौरभादिभानं निर्वहति सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वाद्यवच्छिन्नसौरभादिप्रकारकताशालिप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरभादिप्रत्यक्षोत्पादकत्वस्योपगन्तव्यत्वादतः प्रकृते द्वितीयसामग्र्या एव सहकारिण्याः सत्त्वात् ।

न चैवं सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षे इव उक्तस्थलेऽपि यावत्सौरभादिभानापत्तिः । यावत्स्वेव सौरभादिषु विषयतानियामिकायाः सामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः, सुरभि चन्दनं सौरभमित्याकारकज्ञानसौरभमुख्यविशेष्यकज्ञानस्य तदा अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथान्धतमसे सौदामनीसम्पातजचाक्षुषानन्तरं अन्धकारविशेषणतया यत्किञ्चिद्द्रव्योपनीतभानेऽपि यावद्द्रव्यभानस्वीकारसम्भवेन निखिलद्रव्य-

साक्षात्कारापत्त्यसङ्गतेरिति वाच्यम् । अज्ञातसौरभेषु प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तिनियामकस्य विषयतासम्बन्धेन हेतुभूतविशेषणज्ञानस्य तेन सम्बन्धेनाभावात् सहकारिविरहेण सामान्यज्ञानस्य तेषु विषयत्वानापादकत्वात् । लौकिकसामग्र्यास्तदानीं किञ्चिद्विषय एव सत्त्वापेक्षोपगमाल्लौकिकसन्निकर्षाद्यनाश्रयेऽप्यज्ञाते लौकिकसामग्रीदशायां सामान्यजप्रत्यक्षाविषयतोपपद्यते । विशेषणज्ञानरूपसहकारिणश्च सामान्यलक्षणाप्रयोज्यविषयताश्रयेषु यावत्सु विषयतया सत्त्वं कार्योत्पत्तौ प्रयोजकमभ्युपेयते फलानुरोधात् ।

न च विशेषणज्ञानस्य विषयभासकत्वोपगमे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तौ को विवादः सिद्धान्तिनापि विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतज्ञानस्यैव ज्ञानप्रत्यासत्तित्वोपगमादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षासाधारणहेतोस्तद्विषयताप्रयोजकस्यैव प्रत्यासत्तितया विशिष्टानुभवसामान्यनिरूपिताया विशेषणज्ञानहेतुतायाः प्रत्यासत्तित्वानिर्वाहकत्वेनोपनीतभानमात्रे ज्ञानप्रत्यासत्तेर्हेतुतायाः सिद्धान्तिभिरङ्गीकरणीयतया सामान्यलक्षणात एव उक्तरीत्योपपत्तौ तादृशहेतुतायां प्रमाणस्य दुर्लभत्वात् प्रत्यासत्त्यन्तरासिद्धेः ।

ननु माभूत् सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभभानानुरोधेन प्रत्यासत्त्यन्तरासिद्धिस्तथापि मुख्यविशेष्यतया मानसे सौरभादिभानानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्तेः पृथक् कारणत्वमप्यावश्यकम् ।

न च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात एव तद्भाननिर्वाहात् न तदावश्यकमिति वाच्यम् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणया सौरभादिमानसज्ञाने जननीये प्रत्यासत्त्यन्तरघटितविशेष्यभासकसामग्रीसहकारिताया अवश्यमुपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा किञ्चिद्रूपेण सौरभत्वादिविशेष्यकज्ञानात्तद्विशेष्यभासकतज्ज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि केवलसामान्यलक्षणया सौरभत्वादिविशिष्टगोचरमानसापत्तेः । सौरभादिरूपविशेष्यभासकप्रत्यासत्त्यन्तरं च तत्र ज्ञानभिन्नमसम्भावितमेव । तस्य च तत्र विशेषणज्ञानतया न हेतुत्वमिति चेन्न । प्रत्यासत्त्यन्तरेण यस्य भानं तद्भासकत्वेऽपि ज्ञानस्य न प्रत्यासत्तिव्यवहारनिर्वाहः । तथा सति लौकिकप्रत्यक्षे हेतुभूतालोकसंयोगादावपि तद्व्यवहारप्रसङ्गात् । इन्द्रियाप्रतियोगिकतया न तेषामिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमिति यदि तदा ज्ञानस्यापि न तथात्वं स्यात् । तथा

च दर्शितस्थले सौरभादिभाने सामान्यलक्षणायाः प्रयोजकत्वसम्भवे तत्सहकारिसौरभादिज्ञानस्य प्रत्यासत्तिव्यवहारभाजनत्वमनुपपन्नमेवेत्यत आह। अत एवेति । अत एव । ज्ञानप्रत्यासत्तित एव । सौरभत्वादेरपीति । स्वरूपेणैव भासमानस्येत्यादिः । तथा च तद्भासकप्रत्यासत्त्यन्तराभावात् ज्ञानप्रत्यासत्तित एव तद्भानमिति समुदायार्थः । न हि सौरभत्वादौ तल्लौकिकप्रत्यक्षयोग्ये चक्षुरादेर्लौकिकप्रत्यासत्तिसम्भवः । न वा सामान्यप्रत्यासत्तेस्तद्भासकता सम्भवति । अन्यदीयजातित्वादिसामान्यज्ञानस्य स्वविषयसामान्याश्रयत्वसम्बन्धेन तत्र सत्त्वेऽपि तादृशसामान्यज्ञानस्य तत्तत्सामान्यप्रकारेण किञ्चिद्विषयकतत्पुरुषीयज्ञानजनकप्रत्यासत्त्यन्तरघटितसामग्रीसहकारेणैव तत्तत्सामान्याश्रयभासकत्वात् तत्पुरुषीयजातित्वादिविशेषणसामान्यज्ञानासत्त्वे च तादृशसामग्र्या अभावात्। नापि सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात एव तद्भानम् । सौरभत्वादिज्ञानस्य विषयताप्रयोजकस्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपप्रत्यासत्तेः सौरभत्वादावसत्त्वात्, सौरभत्वादिविषयतायास्तत्कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च तदनिवेशेऽपि क्षतिविरहस्य प्रागुक्तत्वात् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरभत्वादिभासकत्वानुरोधेनैव तज्जन्यतावच्छेदककोटौ तद्विषयताप्रवेशे गौरवात् ।

न च ज्ञानप्रत्यासत्तेः स्वतन्त्रहेतुत्वापेक्षया क्लृप्तसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदककोटौ सामान्यविषयतानिवेशनमुचितमिति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तेर्विशेषणज्ञानविधया क्लृप्तहेतुतयैवोपपत्तेः अनुमित्यादौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वान्तरविरहेऽपि क्षतिविरहात् । प्रत्यक्षत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनासाधारणतया तत्कारणतामादायापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तितानिर्वाहात् ।

केचित्तु सौरभत्वादिप्रकारतायाः सौरभत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि सौरभत्वादिप्रकारकभ्रमे सौरभत्वादिभानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता तत्र सौरभाभानात्तादृशज्ञानस्य सौरभत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । प्रकृतग्रन्थोऽपि सौरभार्थकसुरभिपदचन्दनपदयोः समासादरेण तादृशभ्रमपर एवेति तन्न । तत्रापि सौरभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभाने बाधकाभावात् । तत्रापि सौरभभासकसौरभत्वसामान्य-

लक्षणप्रत्यासत्तिघटितसामग्रीसत्त्वेन सौरभविषयकत्वोपगमात् ।

न च चाक्षुषज्ञाने सौरभभानासम्भवः, स्वयोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानस्य बहिरिन्द्रियेणाजननादिति वाच्यम् । उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव बहिरिन्द्रियस्य तादृशज्ञानाजनकत्वात्, सामान्यप्रत्यासत्त्या तु तस्य तज्जनकत्वोपगमात् । अत एव वेदार्थस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रत्यासन्नबहिरिन्द्रियरूपासाधारणकरणजन्यप्रमितिविषयतया वेदलक्षणासम्भवो विशेषणान्तरप्रवेशेन मिश्रैर्वारितः ।

यत्तु रजतत्वादिप्रकारकप्रमुष्टतत्ताकशुक्त्यादिस्मरणजन्यतादृशतन्मानसोपनीतभाने शुक्त्यादिभानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता तत्र शुक्तिवृत्तिधर्माज्ञानेन सामान्यलक्षणातस्तद्भानानिर्वाहात् इति तन्न । तत्र तादृशस्मरणमूलीभूतभ्रमात्मकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणया रजतस्यापि भानात्तस्यापि स्मरणसम्भवेन स्मरणाजन्यमानसेऽपि तस्यैव भानोपगमेन शुक्तिभानस्याप्रामाणिकत्वात् शुक्तिवृत्तिधर्मस्मरणस्थले एव शुक्तिभानोपगमादिति ।

अथोक्तसामान्यप्रत्यासत्तिहेतुत्वे किं प्रमाणम् ? सामान्यधर्मज्ञानस्यान्तत ईश्वरीयस्यैव उक्तप्रत्यासत्त्या सर्वदा सर्वत्र सत्त्वेनान्वयव्यतिरेकविरहात् ।

न च स्वविषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन पटादौ ज्ञानविरहात् तत्र घटवृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षव्यतिरेक इति तत्कारणत्वमावश्यकम्, अन्यथा तत्र तादृशव्यतिरेकप्रयोजकस्य दुर्वचत्वादिति वाच्यम् । घटवृत्तिविषयतात्वादिना विषयतायाः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताया अप्रामाणिकत्वात् तादृशसम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकस्यैवाप्रसिद्धेः ।

न चैवमसन्निकृष्टघटादौ घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षादिविषयतायाः किञ्चित्कारणजन्यतानवच्छेदकत्वात्तस्या न सामग्रीप्रयोज्यतानिर्वाह इति वाच्यम् । घटादिविषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावस्यैव तादृशघटादिविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नहेतुतया घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृततादृशस्यैव तादृशघटादिविषयताप्रयोजकत्वसम्भवात् । मैवम् ।

घटादिलौकिकप्रत्यक्षेच्छाबलात्तल्लौकिकसन्निकर्षं विनोपनीत-

प्रत्यक्षवारणाय उपनीतभानस्थलीयप्रतिबन्धकतायां लौकिकस्वाप्रकारकेच्छाया एव उत्तेजकताया उपगन्तव्यत्वात् तल्लौकिकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टसामग्रीविशेषाभावस्य तल्लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वान्तरमावश्यकम् । उपनीतभानेच्छाधीनोपनीतभाने व्यभिचारवारणाय च तत्र लौकिकत्वनिवेशनम् । एवं च सामान्यजप्रत्यक्षस्य किञ्चिद्देशे लौकिकत्वनियमात्तस्यापि सामग्रीविशेषदशायामापत्तेरुक्तकारणतयैव वारणात् । सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयोज्यविषयतासाधारणघटादिविषयतासामान्यं जन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्य सामग्र्यभावहेतुताकल्पनस्य निष्प्रामाणिकतया सामान्यप्रत्यासत्तेरेवातीतादिभानप्रयोजकत्वात् ।

न च तथापि मनोयोगस्यैव घटादिप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकमास्तां स एव घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृतो यावद्घटादिभानप्रयोजको भवत्विति वाच्यम् । हेतुत्वान्तरकल्पनस्यावश्यकत्वेऽपि अन्ततो विनिगमनाविरहेणापि सामान्यहेतुताया निष्प्रत्यूहत्वात् । वस्तुतो घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति स्वविषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानहेतुत्वमावश्यकमन्यथा दोषसत्त्वेऽपि घटादौ चक्षुःसंयोगादिघटितयादृशसामग्रीबलाद्घटत्वादिप्रकारकज्ञानं घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेनोत्पद्यते तद्बलात् तादृशसम्बन्धेन पटादौ तदापत्तेर्दुर्वारत्वापातात् तद्घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षहेतुभूततद्घटादिरूपविषयभेदकूटस्य तादृशसम्बन्धेन ज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवात् । स्वविषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य एकैकस्य ज्ञानाभावस्य तथात्वे लाघवात् । अन्यथा तत्तत्कार्यव्यक्त्युत्पादप्रयोजकविशेषसामग्र्यैव सर्वत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवे सामान्यकारणविलोपप्रसङ्गात् ।

न चैवमुक्तापत्तिवारणाय घटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिनैव तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमास्तामिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्ष अतीतानागतघटादिविषयभासककारणान्तरकल्पनाया गौरवादित्यलमतिनिबन्धेन ।

(चि०) तथा हि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता

सा तृतीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते, ततोऽनुमितिः । तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः, व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वात् ।

(दी०) ततः स्मृता सेति । धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वम्, वह्निमदन्यावृत्तित्वम्, वह्निसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः । एकैव च सा सर्वधूमसाधारणीति भावः । व्याप्तिनानात्वे तु पर्वतीयवह्नेरसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः, अन्यदीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(गा०) व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे हेतुभेदेन भेदात् सामान्यप्रत्यासत्त्यनुपगमे विशिष्टपरामर्शानिर्वाहस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् सर्वसाधारणीं व्याप्तिं दर्शयति । धूमेति । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वत्वेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे गुरुशरीरधूमत्वत्वविषयतायाः कारणतावच्छेदकघटकतया गौरवमिति तादृशवह्निसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकरण्यप्रकारकाविशेषणान्तराविशेषितधूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानहेतुत्वं लाघवात् सेत्स्यति तथा च सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निरपवादमतो लघुशरीरसर्वसाधारणव्याप्त्यन्तरमाह । वह्निमदिति । मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमादीदृशव्याप्तेः केवलान्वयिन्यव्याप्तिस्तेषां न दोषायेति भावः ।

यद्यपि गुरुमते अभावस्याधिकरणरूपतया वह्निमदन्यवृत्तित्वाभावस्यैकस्य न सर्वधूमसाधारण्यं तथापि नायं ग्रन्थो गुरुमतनिर्वाहपरः, उपनीतभानमनभ्युपगन्त्रा गुरुणा विशिष्टपरामर्शहेतुताया

एवानभ्युपगमात् । अत एव तन्मते अनुपपत्त्यनवकाशं भिन्नधर्मिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानहेतुतां प्रदर्शयन्नग्रे व्यक्तीकरिष्यति, किन्त्वयं ग्रन्थो मिश्रादिमताभिप्रायक इति नासङ्गतिः ।

केवलान्वयिसाध्यकसाधारणीमप्यभिन्नां व्याप्तिमाह । वह्निसम्बन्धितेति । दण्डादेः सखण्डधर्मस्य यत्र हेतुतावच्छेदकता तत्रापि साध्यसामानाधिकरण्यस्य परम्परासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेन सम्बन्धेन हेतुवृत्तिश्च दण्डत्वाद्यखण्डधर्म एव व्याप्तिरिति पूर्वगृहीतसाध्यसमानाधिकरणावृत्तिपक्षवृत्तिदण्डादावपूर्वसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वग्रहानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेर्नावश्यकतेति भावः । व्याप्त्यैक्याभिप्रायवर्णनप्रयोजनं दर्शयितुं तन्नानात्वमाशिपति । व्याप्तीति । तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोग इति । तद्व्यक्त्युपरागेण पर्वतीयधूमे तत्सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षासम्भवः, तद्धेतोः पूर्वमगृहीतत्वेन उपनीततज्ज्ञानस्याप्ययोगादित्यर्थः ।

नन्‌ मा भूत्तत्र पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यभानं पूर्वगृहीतमहानसीयवह्निसामानाधिकरण्यविषयक एव विशिष्टपरामर्शः सम्भविष्यतीत्यत आह । अन्यदीयेति । तत्र । पर्वतीयधूमे । भ्रमत्वापत्तिरिति । तथा चाभ्रान्तस्यानुमितिविलोपप्रसङ्ग इति भावः । न त्वन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तिरित्यर्थः । तद्ग्रन्थस्योपनीतभानाङ्गीकर्तृमिश्रादिमताभिप्रायकत्वादन्यथाख्यातेश्चोपनीतभानानङ्गीकर्तृगुरोरेवासंमतत्वात् ।

(दि०) गवादिपदेष्वपि शक्त्यनुभवतत्स्मरणवाक्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भाव इत्यपूर्वे वक्ष्यते । तत्र योग्यतादिबलादपूर्वव्याक्तिलाभोऽनुमाने तु पक्षधर्मताबलाद् धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो न तु सर्वो धूमो वह्निव्याप्य इति येन सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः ।

(गा०) ननु सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमे अपूर्वगवादेर्गवादिपदाच्छाब्दबोधानुपपत्तिः, शक्तिधियः पदार्थस्मृतेश्च तद्विषयकत्वानुप-

पत्तेः । अन्यविषयकशक्तिग्रहपदार्थस्मरणयोरन्यविषयकशाब्दबोधजनकत्वे सति अतिप्रसङ्गादित्यत आह मूले । गवादिपदेष्वपीति । तत्स्मरणेति । तत्पदं पदार्थपरम् । न तु प्रक्रान्तशक्तिपरम् । पदार्थस्मृतेः समानविषयकत्वेन हेतुताया अप्रतिक्षेपेण न्यूनताप्रसङ्गात् ।

न च शक्तिस्मृतेस्तदप्रतिक्षेपेणापि न्यूनत्वं समानमिति वाच्यम् । शक्तिस्मृतिं विनापि गृहीतशक्तिकपदज्ञानरूपोद्बोधकाधीनपदार्थस्मृतितः शाब्दबोधोत्पत्त्या शक्तिस्मृतेः शाब्दबोधानुपयोगित्वात् ।

न च वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतया प्राचीनशक्त्यनुभवस्य च पदार्थस्मृत्यहेतुतया शक्तिस्मृतिजन्यैव पदार्थोपस्थितिस्तद्धेतुर्वाच्या तथा च शक्तिस्मृतेरप्युपयोगित्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । स्वविषयगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् । विस्मृतशक्तिकपदज्ञानेन च पदार्थस्मृतेरेवाजननेनानातिप्रसङ्गात् ।

यदि च गृहीतविस्मृतवृत्तिकादगृहीतसम्बन्धान्तरात् पदात् पदार्थोपस्थितिदशायामतिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा वृत्तिग्रहाधीनत्वमुपस्थितौ विशेषणं देयम् । अन्तरा शक्त्यस्मृतावपि प्राचीनशक्त्यनुभवाधीनतया पदार्थोपस्थितेः शाब्दजनकत्वमव्याहतमेव । अत एवापूर्ववादे पदार्थस्मृतिरेव स्फुटमभिहिता दीधितिकृतापि शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे इत्यत्र पदार्थमेव शक्यपदेनोपादाय विवृतं शाब्दबोधे शक्तिस्मरणापेक्षायामपि शक्त्यनुभवस्य तद्द्वारा अपेक्षितस्य समानविषयकत्वापेक्षाप्रतिक्षेपेणैवार्थतस्तस्य समानविषयतापेक्षाप्रतिक्षेपसिद्धेर्न्यूनतानवकाशाच्च ।

पदार्थस्मरणे शक्त्यनुभवस्य समानविषयताया मीमांसकमते अनपेक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिक्षेपः प्रकृते अनुपयुक्तः, तत्र तदपेक्षायामपि समानप्रकारकान्यविषयकस्मरणादपूर्वगवादिबोधोपपत्तेः । शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि न मूलतः प्रतीयते युगपत् पदत्रयस्य द्वन्द्वे समसङ्ख्यताविरहेण यथाक्रमं हेतुत्वहेतुमत्त्वयोरन्वयासम्भवेन प्रत्येकन्त्रितय एवोभयान्वयापत्त्या परस्परहेतुहेतुमद्भावालाभात् । शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तद्गर्भद्वन्द्वान्तरेण समसङ्ख्यतोपपादने शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्हेतुता वाक्यार्थानुभवस्य

हेतुमत्ताया एतन्मात्रलाभात् अतो वाक्यार्थानुभवं प्रत्युभयहेतुतामात्रपरत्वं दीधितिकारो विवृणोति । शक्त्यनुभवेति ।

(दी०) गवादिपदेष्वपीति । शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे हेतू हेतुमान् वाक्यार्थबोधः । न चैवं जातिशक्तिवादविरोधः । जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परं तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञात्वा शक्तिर्व्यक्तिं स्मारयति अनुभावयति चेति । तदर्थादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पश्वादिलिङ्गादिपदाभिप्रायेण पररीत्या वेत्यपि कश्चित् ।

(गा०) अत्र हेतुपदं प्रयोजकत्वार्थकं तच्च कारणतावच्छेदकेऽप्यक्षतमिति शक्त्यनुभवस्य शाब्दधीकारणताविरहेऽपि नासङ्गतिः। यद्यपि शाब्दबुद्धौ शक्तिज्ञानादीनां समानविषयकत्वेनोपयोगित्वेऽपि अनुमितौ समानप्रकारकतामात्रेण परामर्शस्य हेतुतया व्यवहाराधीनशक्त्यनुमितौ उपस्थितानामनुपस्थितानामपि सकलगवादिव्यक्तीनां भानसम्भवात् तत एव अपूर्वव्यक्तीनां पदार्थस्मरणेऽपि भानसम्भवाच्च किञ्चिदनुपपन्नम् । तथापि वस्तुगतिमनुरुध्येदम् ।

ननु जातिशक्तिवादिनां परेषां गौर्गोपदशक्येति शक्यांशे शाब्दधीप्रकारप्रकारकज्ञानं न शाब्दधीहेतुः, व्यक्तौ शक्तिविरहेण अन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तेः । किं तु गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकं शाब्दबोधप्रकारविशेष्यकमेवेति शक्तिज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेन न शाब्दधीहेतुताकथनविरोधः ।

न च गोत्वशक्तं गोपदमित्याकारकज्ञानमेव तन्मते शाब्दहेतुतयोपेयं तच्च शक्त्यंशे एव शाब्दप्रकारगोत्वादिप्रकारकमिति न विरोध इति वाच्यम् । अपूर्ववादे लिङ्पदशक्तिग्रहस्य प्रकृततया तादृशशक्तिग्रहस्य च कार्यत्वप्रकारेण घटादिरूपकार्यविषयकस्य शक्त्यंशे शाब्दधीप्रकारप्रकारकत्वविरहेण शक्यांशे तत्प्रकारकताया एव समानप्रकारकतेत्यनेन विवक्षितत्वादत्रान्यादृशसमानप्रकारकत्वविवक्षणे इत्यपूर्वे वक्ष्यते इत्यनेन विरोधादिति शङ्कते । न चैवमिति । कुब्जशक्तिमते व्यक्तावपि शक्तिसत्त्वेन न व्यक्ति-

विशेष्यकशक्तिधियो ऽन्यथाख्यातित्वमिति समाधत्ते । ज्ञाताविति ।

नन्वेवमपि विरोध एव, तथा हि कुब्जशक्तिमते व्यक्तौ शक्तिर्विद्यत एव शक्यज्ञानविषयत्वात् । किं तु तदंशे शक्तिः स्वरूपसती हेतुर्जातावेव ज्ञातोपयुज्यते इति व्यक्तौ शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्या वाच्यता अपि तु जातेरेवेति मतम्, एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानापेक्षायां न्यायमते व्यक्तिरपि पदार्थो न तु तन्मते इति विशेषानुपपत्तेरित्याशङ्क्यान्यथा विशेषमुपपादयति । परं त्विति । ज्ञाता व्यक्तिं स्मारयतीत्यत्र ज्ञानस्य विशेषणतया विशेष्यशक्ताविव तत्रापि स्मरणाद्युपयोगित्वान्वयः । तथा च तदन्वयिन्यामुपयोगितायां जातिविषयकत्वेनैवेत्यर्थस्य जातिमात्रविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्यान्वयः । एवं च जातिमात्रविषयकत्वं व्यक्तिस्मरणाद्युपयोगितावच्छेदकं न तु व्यक्तिविषयकत्वमिति पर्यवसितार्थः । तथा च व्यक्तौ शक्तिज्ञानापेक्षायामपि फलीभूतबोधविषयव्यक्तौ तदनपेक्षया व्यक्त्यंशे शक्तेः कुब्जता यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य बोधोपयोगिता तदेव वाच्यम्, व्यक्तेश्चातथात्वान्न वाच्यता । समानविषयकत्वतन्त्रतावादिनां च गोत्वादिविशिष्टतद्व्यक्त्यादिविषयकशाब्दबुद्धौ विशिष्य गोत्वादिविशिष्टतत्तद्व्यक्त्यादिधर्मिकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाद्विशिष्टस्य वाच्यतेति विशेष इति भावः ।

यद्यपि गौर्गोपदशक्येत्याकारकस्य गोशक्तं गोपदमित्याकारकस्य वा शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन व्यक्तिविषयकत्वमप्यवच्छेदकमावश्यकं तथापि व्यक्त्युपरागेण तद्विषयिता नावच्छेदिकेति न तस्याः पदार्थत्वम् ।

, यद्यप्येतन्मतापेक्षया गोत्वशक्तिप्रकारकपदज्ञानहेतुतैव युक्ता, व्यक्तिशक्तिज्ञानहेतुतामते व्यक्तिविषयताया व्यक्त्यनुयोगिकजातिसम्बन्धविषयतायाश्च निवेशाधिक्येन गौरवात् । सम्बन्धविषयत्वानिवेशे कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकशक्तिग्रहादपि समवायेन तत्प्रकारकशाब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवमर्थविशेष्यकस्य पदविशेष्यकस्य च शक्तिज्ञानस्य विनिगमनाविरहेण हेतुतायाः कल्पनीयतयापि गौरवात् । जातिशक्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे च जातिविशेष्यकपदशक्तिज्ञानहेतुताया न विनिगमनाविरहेण प्रसक्तिः, विपरीतज्ञानाप्रतिबध्यस्य निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्य हेतुत्वे

अनुभवविरोधात् । जातित्वादिनोपस्थितिदशायां जातौ शक्तिग्रहात् शाब्दबोधवारणाय च गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकत्वेनैव जातिविशेष्यकधियो हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया अनवच्छिन्नगोत्वादिविशेषितशक्तिप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवाच्छक्तिज्ञानस्य जातिसम्बन्धाविषयकत्वेऽपि समवायरूपतत्सम्बन्धस्य ततो भानं व्यक्तिभानवन्निष्प्रत्यूहमेव । जातिशक्तिज्ञानजन्यतायां समवायेन जातिप्रकारकव्यक्तिविषयताया अवच्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरभानप्रसङ्गस्य च तद्विषयतायाः शक्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगमेन नावकाशः । शक्तिभ्रमेण गघादिपदादपि कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकधीरनुभूयते इति चेत् ? अस्तु तर्हि तेन सम्बन्धेन गोत्वादौ व्यक्तिशक्यतावच्छेदकताया भ्रमस्य तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं कार्यतावच्छेदकं तादृशभ्रमरूपकारणाभावादेव नाभ्रान्तस्य जातिशक्तिज्ञानात्तादृशबोधापत्तिः । भ्रमस्तु विशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत् ।

वस्तुतो गुरूणां व्याप्त्यादिभ्रमस्थले यथा नानुमितिः किं त्वसंसर्गाग्रहमात्रं तथा शक्तिभ्रमस्थलेऽपि न शाब्दानुभवः, अपि तूपस्थितपदार्थानामसंसर्गाग्रहमात्रम् । सम्बन्धाविषयकशक्तिज्ञानात् कालिकादिसम्बन्धस्य न भानं तादृशादपि समवायस्य भानमित्यनुभवविरोधः । सम्बन्धानामविशेषेण तादृशविशेषबीजविरहादिति तु न शङ्क्यम्, समवायरूपसम्बन्धांशे कुब्जा शक्तिर्न तु सम्बन्धान्तर इत्यत एव विशेषात् । शक्तिज्ञानाविषयत्वाविशेषेऽपि गोपदाद्घटादिर्न भासते अपि तु गौरित्यत्रापि स्वरूपसच्छक्तितद्विरहकृतविशेषस्यैव बीजत्वात् । कुब्जशक्त्यनुपगमे तु स्वसमवायिव्यक्तिं विना अभानं जातेः स्वभावो न तु सम्बन्धान्तरेण स्वाश्रयं स्वासमवायिनमन्तरेण न भानमिति विशेषाद्यथा व्यक्तिभाननियमस्तथा सम्बन्धभाननियमोऽपीति । तथापि समवायातिरिक्तसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वमप्रामाणिकमिति शक्त्यंशे गोत्वत्वेन गोत्वप्रकारकमेव ज्ञानं व्यक्तिशक्त्यनवगाहिज्ञानकारणतावादिना कारणं वाच्यम् । समानप्रकारकज्ञानकारणतामते च स्वरूपतो गोत्वप्रकारकव्यक्तिशक्तिज्ञानमिति लाघवमित्याशयेनेदृशः कुब्जशक्तिमतनिष्कर्षः कृतः । अत

एव तेषां जातेर्व्यक्तिग्रहमात्रवेद्यतासिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा व्यक्तिं विना शक्तिज्ञाने एव जातिभानात्तादृशनियमस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात् ।

न च गां जानातीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ज्ञानाद्यंशेऽपि स्वावच्छिन्नविषयताकत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः पारतन्त्र्येण प्रकारत्वात् समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वनियमोऽसम्भावित इति वाच्यम् । स्वातन्त्र्येण प्रकारतामादायैव तथा नियमात् । एवं एकसम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्धग्रहप्रकारीभूतधर्मप्रकारेणैवापरसम्बन्धिस्मारकत्वं फलतं न तु स्वरूपतः, तथा च गोत्वसम्बन्धिपदज्ञानात् स्वरूपतो गोत्वस्मरणानुरोधेन सम्बन्धिज्ञानस्याधिककारणत्वं कल्प्यमित्यादिकमपि यथाश्रुततन्मतोपेक्षाबीजमवधेयम् । अधिकमन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

प्रकारान्तरेणाविरोधमुपपादयतो मतमाह । अतद्गुणेति । गवादीत्यत्र गोपदं आदिर्यस्य पश्वादिपदस्येति अन्यपदार्थमात्रपरबहुव्रीहिणेत्यर्थः । पश्वादिपदेति । पशुत्वं हि लोमादिमत्त्वरूपोपाधिनं तु जातिः तैजसोच्चैःश्रवःशरीरादिवृत्तित्वेन पृथिवीत्वादिना सङ्करात्, अतः पश्वादिपदस्य धर्मिण्यपि शक्तेर्लोमादिरूपधर्मस्याश्रयविनिर्मोकेणापि भानात्तन्मात्रशक्तेस्तान्निष्ठकिञ्चित्पदलक्षणाया इव धर्मिभासकत्वासम्भवादतस्तत्र समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वमविरुद्धमेवेति भावः । घटत्वादिवत् पशुत्वादेरपि नानात्वे जातिसङ्करानवकाशेन जातिरूपता सम्भवतीत्याशयेनाह । लिङादीति । लिङादिपदस्य कार्यत्वेनोपाधिना अपूर्वरूपधर्मिवाचकतायास्तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः । समाननिषयकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थस्मरणहेतुत्वमादाय गवादिपदमधिकृत्याप्याक्षेपावतारादतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा समाधानग्रन्थस्य पदान्तरपरत्वे परिहारन्यूनतेति व्यक्तिशक्त्यभ्युपगमवादेन तादृशग्रन्थस्य पदसामान्यपरतामेवोपपादयति । पररीत्या वेति । परो नैयायिकः ।

(चि०) अथ वह्निमानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निभानार्थं तत्कल्पने धूमेऽपि तथा क्वचिद् धूमस्यापि व्यापक-

त्वादिति चेन्न । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणता-वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्, तच्च घृत्तमेव न तु विशेषणज्ञानमपि तथा, गौरवात् । गौरवमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे सन्निकर्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात् । विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न । दृष्टान्ताभावात्, दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानुपगमात् । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् । अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञान-विषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात् । प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं तस्य न जानाति इति चेन्न । तत् किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात् । सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तदज्ञानासम्भवात् ।

(दी०) विशेषणज्ञानसाध्येति । न च पक्षतावच्छेदक-ज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनम्, यद्यद्विशिष्टज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति सामान्यव्याप्त्यादरादभावत्वप्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्रकारत्वात् ।

(गा०) विशेषणज्ञानसाध्येति मूले विशेषणपदस्य स्वप्रकारीभूतधर्मसामान्यपरतामाक्षिपति न चेत्यादिना । पक्षतावच्छेदकेति । साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादेरप्युपलक्षकम् । सिद्धसाधनमिति । अनुमितौ स्वप्रकारपर्वतत्वादिविषयकपरामर्शस्य हेतुतायाः सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतापि स्वीकारात् पर्वतीयवह्निज्ञानजन्यत्वपर्यन्तसिद्धेरुद्देश्यताया उक्तानुमानेनासम्भव इत्यर्थः ।

यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्याप्त्या पक्षधर्मताबलादसिद्धविशेषसिद्धिरिति प्राचीनमतमालम्ब्य समाधत्ते । यदिति । तथा च विशे-

षणपदं पर्वतीयवह्निपरं विशिष्टज्ञानपदमपि तद्विशिष्टज्ञानपरमिति न सिद्धसाधनमिति भावः ।

ननु अभावसन्निकर्षे प्रतियोगिज्ञानमात्रादेव घटप्रतियोगिकाभावत्वादिना अभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते न तु अभावत्वादिज्ञानमपि तत्रापेक्षितं तदुक्तमभावप्रतीतौ प्रतियोगित्वाभावत्वयोरिवेति, तथा च अभावत्वादिप्रकारके तादृशप्रत्यक्षे अभावत्वादिज्ञानजन्यत्वाभावेन व्यभिचाराम्नोक्तसामान्यव्याप्तिसम्भव इत्यत । अभावत्वेति । अप्रकारत्वात् । प्रकारत्वानुपगमात् । घटो नास्तीत्यादिविशिष्टबुद्धिपूर्वमभावत्वस्यापि निर्विकल्पकोपगमात् । प्रतियोगितायाः संसर्गतयैव तत्र भानादिति भावः ।

यत्वतत्त्वाननुगमादुक्तरीतिर्न विचारसहेति विशेषतो व्याप्तिमेवावलम्बते । वह्नीति ।

(दी०) वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन तद्वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाधनाद्वा विशिष्टवैशिष्ट्येत्याद्यभ्युपगमवादः । वस्तुतो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षात्तादृशप्रत्यक्षम्, अनुमित्यादेस्तु तादृप्येण व्याप्त्यादिग्रहात् । अत एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदककानुमित्या तद्ज्ञानार्थं(१) न सामान्यलक्षणादरः ।

(गा०) वह्निज्ञानजन्यतात्वेन साध्यतायामपि प्रसिद्धवह्निज्ञानजन्यत्वेन सिद्धसाधनं दुर्वारमेव इत्यतस्तद्वह्नीति । विशेषतो व्याप्त्यैवेति पूरणीयम् । अत्र च तद्वह्निविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया उभयमते कुत्राप्यसत्त्वेऽपि साध्याप्रसिद्धिर्नाशङ्कनीया तद्विषयकज्ञानसाध्यत्वमिदानीं साध्यमित्याशयात् । तादृशसाध्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकीभूतवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वादिना यत्र तद्वह्निज्ञानस्य हेतुता तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावेव प्रसिद्धत्वात् । साध्यत्वं चाव्यवहितोत्तरत्वं नात ईश्वरीयज्ञानमादायार्थान्तरं परेषां व्यर्थविशेषणत्वं न दोषायेति ध्येयम् ।

उक्तानुमानमप्रयोजकीकर्तुं विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानत्वाव-

(१) तज्ज्ञानार्थमिति पाठान्तरम् ।

च्छिन्नजन्यतां खण्डयितुमुपक्रमते मूले । विशिष्टवैशिष्ट्येत्यादिना । ननु विशिष्टविशेषणकविशिष्टबुद्धेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपहेतुना निर्वाहेऽपि तादृशज्ञानाहेतुकनिर्विकल्पकविशेषणधीहेतुकगौरवमित्यादिनिर्विशेषणकविशेषणावगाहिबुद्ध्यनुरोधेन विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकमित्यत आह । गौरवमिति । मानाभावादिति । तादृशविशिष्टबुद्धेरपि विशेषणधीत्वावच्छिन्नहेतुकत्वे मानाभावादित्यर्थः । दृष्टान्ताभावादिति । किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविशेषणधीहेतुकत्वसाधने गौरवमिति अनुमित्यादेः परामर्शत्वादिना विशेषणविषयकपरामर्शादिहेतुकस्य दृष्टान्तत्वसम्भवेऽपि विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्वसाधने दृष्टान्ताभावादित्यर्थः । तथा च साध्याप्रसिद्ध्या नानुमानसम्भव इति भावः । एवं चोक्तकार्यकारणभावाभावे तद्भङ्गप्रसङ्गानवकाशात् । पर्वतीयवह्निज्ञानं विनापि तत्प्रकारकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव तमविषयीकृत्यापि महानसीयवह्न्यादिविषयकस्यैव परामर्शस्य सम्भवेन परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताया अक्षतेरिति किं सामान्यलक्षणयेति समुदिततात्पर्यार्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्यावश्यकताया वक्ष्यमाणत्वात् तत्रापि मूलकृतोऽनिर्भरं दर्शयति दीधितौ । विशिष्टेति । अभ्युपगमवादः । आपाततः परमताभ्युपगमेनोक्तिः । तर्हि किं वास्तवं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकारणमित्यत आह । वस्तुत इति । अत एव । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे हेतुत्वादेव । तज्ज्ञानार्थम् विशेषणतावच्छेदकीभूतापूर्वदण्डादिप्रकारकज्ञानार्थम् ।

ननु तद्धर्मादीनां इन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि तद्धर्मप्रकारकज्ञानानन्तरमेव तद्विशिष्टविलक्षणप्रकारताशालिज्ञानं जायते न त्वन्यदा इत्यनुभवानुरोधाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकम् । अत एवासंसर्गाग्रहदशायामपि कदाचिद्दण्डपुरुषावित्यादिसमूहालम्बनं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानात्मकमनुभूयते । विशिष्टज्ञानसत्त्वे चासंसर्गाग्रहादिदशायामेव तादृशज्ञानमुपपद्यते ।

यदि च विशिष्टज्ञानासंसर्गाग्रहादिसत्त्वेऽपि न कदाचित् तादृश-

जैकृष्णदास-हरिदास गुप्तः-चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफीस बनारस सिटी।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्थाः

३ एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्रयन्ते।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आनकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति। ... ...

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः प्रथमाध्यायमारभ्य-तृतीयाध्यायद्वितीयपादचतुर्थाध्यायपर्यन्तम् १२

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थविरचित-भाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः ... १

(६) भाट्टचिन्तामणिः। महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णः २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र-श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम्। सम्पूर्णं (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। ... २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतम्। सम्पूर्णम् २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः। जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्। महामहोपाध्यायशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३।

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः। (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम्। महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्। श्रीभास्कराचार्यविरचितं ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम्। आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम्। (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ... १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया स्तवतरङ्गिकया च सहितम् ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता। २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः। अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ४

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्। श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः। बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः। मणिभद्रकृतटीकया सहितः। हरिभद्रसूरिकृतः १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशव्याख्यासहितःप्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका १३

(३०) वीरमित्रोदयः महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः। सापिण्ड्यदीपकश्च ११

(३१) वीरमित्रोदयः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा। श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता २